

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΝΗΠΙΑΓΩΓΩΝ

Π.Μ.Σ.: ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

***ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ: ΣΗΜΕΙΩΤΙΚΗ &
ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ***

Διπλωματική εργασία

**Το επαγγελματικό άγχος των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης
(δασκάλων και νηπιαγωγών) σε μια αγροτουριστική περιοχή κατά την περίοδο
της οικονομικής κρίσης. Το παράδειγμα της Αργολίδας.**

ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΠΑΓΩΝΑ

Επιβλέπων Καθηγητής: Κυρίδης Αργύριος, Καθηγητής ΤΕΠΑΕ/ ΑΠΘ

**Μέλη Τριμελούς Επιτροπής: Βαμβακίδου Ιφιγένεια, Καθηγήτρια ΠΤΝ/ΠΔΜ
Τσιούμης Κωνσταντίνος, Καθηγητής ΤΕΠΑΕ/ΑΠΘ**

Φλώρινα, Φεβρουάριος 2019

*Στο σύζυγό μου Γιάννη
και στα παιδιά μου
Κωνσταντίνο, Γιάννη και Αλέξανδρο*

Πρόλογος - Ευχαριστίες

Με την ολοκλήρωση της παρούσας διπλωματικής εργασίας, θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου σε όλους, όσοι συμμετείχαν και στάθηκαν πρόθυμοι αρωγοί στην εκπόνηση αυτής της εργασίας, διότι χωρίς την πολύτιμη βοήθειά τους δεν θα ήταν δυνατή η συγγραφή της.

Ιδιαίτερα, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή μου κ. **Κυρίδη Αργύριο** για τη άμεση υποστηρικτική ανατροφοδότηση και τη σωστή καθοδήγηση που μου παρείχε σε όλα τα στάδια εκπόνησης της παρούσας διπλωματικής εργασίας.

Ταυτόχρονα, να ευχαριστήσω τους δύο καθηγητές της Τριμελούς Επιτροπής την κα. **Βαμβακίδου Ιφιγένεια** καθώς και τον κ. **Τσιούμη Κωνσταντίνο** για τη μεταλαμπάδευση των επιστημονικών τους γνώσεων καθ' όλη τη διάρκεια των μεταπτυχιακών σπουδών μου, καθώς και τις πολύτιμες επισημάνσεις τους κατά τη διαδικασία αξιολόγησης της εργασίας.

Παράλληλα, να ευχαριστήσω όλους τους εκπαιδευτικούς των σχολικών μονάδων της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης του νομού Αργολίδας, που δέχτηκαν να συμμετάσχουν στην έρευνα και αφιέρωσαν χρόνο για τη συμπλήρωση των ερωτηματολογίων.

Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στην οικογένειά μου, το σύζυγό μου Γιάννη και τα τρία μου παιδιά, Κωνσταντίνο, Γιάννη και Αλέξανδρο, για τη στήριξη και την υπομονή που έδειξαν σε όλο το διάστημα της μεταπτυχιακής μου φοίτησης, καθώς και την ψυχολογική και συναισθηματική δύναμη με την οποία με όπλισαν, ώστε να ολοκληρώσω την παρούσα εργασία.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος - Ευχαριστίες.....	3
Περίληψη.....	6
Εισαγωγή.....	8
Α΄ ΜΕΡΟΣ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
1. Η περιοχή της Αργολίδας.....	10
2. Ο ρόλος του εκπαιδευτικού.....	11
3.1. Ο παράγοντας άγχος.....	14
3.2. Το επαγγελματικό άγχος των εκπαιδευτικών.....	16
3.3. Οι παράγοντες που προκαλούν εργασιακό άγχος.....	17
3.4. Τα αποτελέσματα του εργασιακού άγχους – Η επαγγελματική εξουθένωση.....	20
4.1. Η οικονομική κρίση.....	23
4.2. Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στον χώρο της Παιδείας.....	26
5. Βιβλιογραφική ανασκόπηση.....	29
6. Τα ερευνητικά κενά και η πρωτοτυπία της έρευνας.....	33
Β΄ ΜΕΡΟΣ: ΕΡΕΥΝΑ	
7.1. Σκοπός και ερευνητικά ερωτήματα.....	35
7.2. Δείγμα και μέθοδος δειγματοληψίας.....	36
7.3. Ερευνητικό εργαλείο.....	37
7.4. Αξιοπιστία και εγκυρότητα.....	39
Γ΄ ΜΕΡΟΣ: ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ	
8.1. Δημογραφικά στοιχεία.....	41
8.2. Επίπεδα επαγγελματικού άγχους εκπαιδευτικών.....	45
8.3. Βασικές πηγές επαγγελματικού άγχους των εκπαιδευτικών.....	46
8.4. Επίπεδο αίσθησης οικονομικής δυσκολίας εκπαιδευτικών.....	49
8.5. Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις αίσθησης της οικονομικής δυσκολίας.....	50

8.6. Σχέση των επιπρόσθετων εισοδημάτων με τη συναισθηματική ένταση.....	53
8.7. Σχέση επιπρόσθετων εισοδημάτων με την οικονομική κατάσταση.....	59
8.8. Συσχέτιση φύλου με επαγγελματικό άγχος και οικονομική δυσκολία.....	74
8.9. Συσχέτιση ηλικίας με το επαγγελματικό άγχος και την οικονομική δυσκολία.....	75
8.10. Σύνδεση του επαγγελματικού άγχους με δημογραφικά χαρακτηριστικά.....	80
8.11. Σύνδεση της οικονομικής δυσκολίας με δημογραφικά χαρακτηριστικά.....	82

Δ΄ ΜΕΡΟΣ: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

9.1 Συμπεράσματα για το επίπεδο του επαγγελματικού άγχους.....	83
9.2 Συμπεράσματα για τις βασικές πηγές επαγγελματικού άγχους.....	84
9.3. Συμπεράσματα για το επίπεδο αίσθησης της οικονομικής δυσκολίας.....	86
9.4. Συζήτηση για τη σχέση των επιπρόσθετων εισοδημάτων με το άγχος.....	87
9.5. Συζήτηση για τη σχέση των επιπρόσθετων εισοδημάτων με την οικονομική κατάσταση.....	88
9.6. Συζήτηση για τη συσχέτιση του φύλου με το επαγγελματικό άγχος και την οικ. δυσκολία.....	89
9.7. Συζήτηση για τη συσχέτιση της ηλικίας με το επαγγελματικό άγχος και την οικ. δυσκολία.....	90
9.8. Συζήτηση για τη σύνδεση του επαγγελματικού άγχους και της οικονομικής δυσκολίας των εκπαιδευτικών με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά (οικογενειακή κατάσταση, χρόνια υπηρεσίας στην εκπαίδευση, μορφωτικό υπόβαθρο, σύμβαση εργασίας).....	91
10. Περιορισμοί της παρούσας έρευνας – Προτάσεις για περαιτέρω διερεύνηση.....	92
Επίλογος.....	94

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία.....	95
Ξενόγλωσση βιβλιογραφία.....	96
Συνοδευτική επιστολή.....	99
Ερωτηματολόγιο.....	101

Περίληψη

Η παρούσα εργασία επιχείρησε να εντοπίσει τα επίπεδα του επαγγελματικού άγχους και της οικονομικής δυσκολίας των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης του νομού Αργολίδας, ύστερα από τις αλλαγές που συντελέστηκαν στις εργασιακές συνθήκες ζωής τους λόγω της οικονομικής κρίσης. Παράλληλα, επιχείρησε να διερευνήσει, εάν υπάρχει συσχέτιση μεταξύ του επαγγελματικού άγχους και της οικονομικής δυσκολίας με τα επιπρόσθετα εισοδήματα που μπορεί να έχουν οι εκπαιδευτικοί από γεωργικές καλλιέργειες ή τουριστικές επιχειρήσεις. Επίσης, διερεύνησε το βαθμό συσχέτισης του επαγγελματικού άγχους με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των εκπαιδευτικών (φύλο, ηλικία, οικογενειακή κατάσταση, χρόνια υπηρεσίας, μορφωτικό επίπεδο και σύμβαση εργασίας).

Στην έρευνα συμμετείχαν 161 εκπαιδευτικοί των σχολείων της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης του νομού Αργολίδας. Ως ερευνητικά εργαλεία χρησιμοποιήθηκαν το Ερωτηματολόγιο Πηγών Επαγγελματικής Έντασης και η Κλίμακα Μέτρησης Αίσθησης της Οικονομικής Δυσκολίας των Barrera, Caples & Tein. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι εκπαιδευτικοί βιώνουν μέτρια προς χαμηλά επίπεδα επαγγελματικού άγχους και οικονομικής δυσκολίας. Οι κυριότερες πηγές του επαγγελματικού άγχους εστιάζονται σε οικονομικά δεδομένα, όπως ο ανεπαρκής μισθός, η οικονομική υποβάθμιση του επαγγέλματος του εκπαιδευτικού, η εργασιακή ανασφάλεια, οι φόβοι για την ασφάλεια των μαθητών στο σχολικό χώρο και οι διαρκείς αλλαγές στην εκπαιδευτική πολιτική.

Μεγαλύτερα ποσοστά άγχους και οικονομικής δυσκολίας εντοπίζονται περισσότερο στις γυναίκες, στους άγαμους και στους νεότερους σε ηλικία εκπαιδευτικούς, αλλά προπάντων σ' όσους δεν έχουν επιπρόσθετα οικονομικά εισοδήματα για να αντιμετωπίσουν τις καθημερινές, ουσιώδεις ανάγκες.

***Λέξεις-κλειδιά:** επαγγελματικό άγχος εκπαιδευτικών, οικονομική κρίση, εκπαιδευτικοί πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, επιπρόσθετα εισοδήματα γεωργικών ή τουριστικών επιχειρήσεων.*

Abstract

This dissertation attempts to identify the levels of professional anxiety and the financial difficulty of primary school teachers in the prefecture of Argolis after the changes in their working conditions due to the economic crisis. At the same time, it tries to investigate whether there is a correlation between professional anxiety and financial difficulty with the additional income that teachers may have from agricultural crops or tourism businesses. It also explores the correlation of professional anxiety with the demographic characteristics of teachers (gender, age, marital status, years of service, educational level and contract of employment).

The survey involves 161 primary school teachers in the prefecture of Argolis. As research tools, the Vocational Inquiry Sources Questionnaire, and the Barrera, Caples & Tein, Impact Assessment Bar Scale were used. The results show that teachers experience moderate to low levels of professional anxiety and financial difficulty. The main sources of professional stress focus on economic data, such as inadequate wages, the financial degradation of the teacher's profession, job insecurity, fears about pupils' safety in school, and ongoing changes in educational policy.

Higher rates of anxiety and economic hardship are more likely to be found among women, single and younger educators, but above all among those who do not have additional financial income to cope with everyday, essential needs.

***Key words:** professional teacher stress, financial crisis, primary school teachers, additional income of agricultural or tourism businesses.*

Εισαγωγή

Η επαγγελματική μου ιδιότητα, ως εκπαιδευτικός φυσικής αγωγής στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, αποτέλεσε το προσωπικό ερέθισμα για την διενέργεια αυτής της έρευνας και την εκπόνηση της εργασίας, μέσα στο πλαίσιο των μεταπτυχιακών μου σπουδών. Γνωρίζοντας εκ των έσω και φυσικά βιώνοντας τις εργασιακές συνθήκες του επαγγέλματος, θέλησα να θέσω ως στόχο του ερευνητικού μου ενδιαφέροντος το εργασιακό άγχος, που βιώνουν οι εκπαιδευτικοί μέσα στα πλαίσια της εργασίας τους στην περιοχή της Αργολίδας.

Οι βιβλιογραφικές αναφορές, τόσο στην διεθνή όσο και στην εγχώρια βιβλιογραφία, έχουν επικεντρωθεί πολλές φορές στην έννοια του εργασιακού άγχους γενικότερα, αλλά και στο άγχος των εκπαιδευτικών ειδικά. Ο λόγος του μεγάλου αριθμού των ερευνών είναι το γεγονός, ότι το εργασιακό άγχος καθιστά καίριο παράγοντα, που καθορίζει σε πολύ μεγάλο βαθμό την εργασιακή εμπειρία, την ποιότητα των αποτελεσμάτων της και φυσικά την εικόνα της ψυχικής και σωματικής υγείας των εργαζομένων. Έτσι, κάνοντας μια βιβλιογραφική αναζήτηση, συγκεκριμένα για το άγχος των εκπαιδευτικών, θα έχουμε αρκετά αποτελέσματα, που θα μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε τι ακριβώς εννοούμε με το όρο εργασιακό άγχος στον επαγγελματικό τομέα της εκπαίδευσης, ποιοι είναι οι παράγοντες που το προκαλούν ή το κινητοποιούν, με ποιον τρόπο βιώνεται μέσα στα πλαίσια της εργασίας, ποια είναι τα αποτελέσματά του τόσο σε προσωπικό επίπεδο για τον εκπαιδευτικό, όσο και συνολικά για την ποιότητα της εκπαίδευσης, τους μαθητές και εν τέλει το σύνολο της σχολικής κοινότητας.

Ωστόσο, παρά το γεγονός πως υπάρχουν αρκετές επιστημονικές εργασίες, που δίνουν την απάντηση τους στα παραπάνω ερωτήματα, πάντα υπάρχει περιθώριο για νέες υποθέσεις εργασίας, που διευρύνουν την επιστημονική έρευνα και σε άλλα ερωτήματα. Η εργασία αυτή, προκειμένου να δώσει περαιτέρω στοιχεία και πληροφορίες πάνω στο άγχος των εκπαιδευτικών, έθεσε το επιπλέον ερώτημα της διασύνδεσης του εργασιακού άγχους με τον παράγοντα της οικονομικής κρίσης, που προέκυψε σαν καταλυτικό δεδομένο στην ελληνική κοινωνία τα τελευταία χρόνια. Έτσι, η εργασία αξιοποιεί σαν δεδομένο την οικονομική κρίση, θέτοντας ένα επιπλέον παράγοντα, αυτόν της περιοχής. Το δείγμα της οριοθετείται μέσα σε μια γεωγραφική περιοχή, αυτή της Αργολίδας, που διαθέτει συγκεκριμένα

χαρακτηριστικά, όπως είναι ο αγροτικός της χαρακτήρας από τη μια και ο τουριστικός της από την άλλη, αφού στην περιοχή υπάρχουν πολλοί σημαντικοί αρχαιολογικοί χώροι αλλά και πόλεις, όπως το Ναύπλιο, η Επίδαυρος, η Ερμιόνη, που αποτελούν πόλο έλξης χιλιάδων τουριστών κάθε χρόνο.

Οι δύο αυτοί παράγοντες, η συνισταμένη δηλαδή της οικονομικής κρίσης από τη μια και ο αγροτουριστικός χαρακτήρας της Αργολίδας από την άλλη, δίνουν στην εργασία αυτή ένα πεδίο πρωτοτυπίας. Από τη μια η οικονομική κρίση στην οποία περιήλθε η ελληνική κοινωνία τα τελευταία χρόνια, αποτέλεσε μια από τις μεγαλύτερες αλλαγές στην σύγχρονη ιστορία της και επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την προσωπική και επαγγελματική ζωή των εκπαιδευτικών. Τα οικονομικά δεδομένα για το σύνολο σχεδόν του πληθυσμού επέφεραν ακραίες αλλαγές, στις συνήθειες, τις αντιλήψεις, στο τρόπο ζωής των ατόμων σε τέτοιο βαθμό, που η κρίση έγινε βαθύτερη και συνολικότερη, χαρακτηρίζοντας σχεδόν με απόλυτο τρόπο την εικόνα της ελληνικής κοινωνίας τα τελευταία χρόνια. Από την άλλη, η επιλογή της Αργολίδας ως σημείο αναφοράς της έρευνας έγινε, επειδή συνδυάζει τον τουριστικό και αγροτικό χαρακτήρα σε ικανοποιητικό βαθμό, έτσι ώστε να μπορεί να δώσει απαντήσεις στο εάν και κατά πόσο τα χαρακτηριστικά αυτά υπήρξαν ανασταλτικοί παράγοντες για τον τρόπο, που βιώνουν την οικονομική κρίση οι εκπαιδευτικοί της περιοχής. Ορμώμενοι, λοιπόν, από αυτούς τους δύο παράγοντες μέσα από την έρευνα, θα γίνει προσπάθεια να κατανοήσουμε τον βαθμό επιρροής τους στον τρόπο, που οι εκπαιδευτικοί βιώνουν το άγχος στην εργασία τους.

Η εργασία θα διαρθρωθεί σε δύο βασικά μέρη. Στο πρώτο μέρος μέσα από την βιβλιογραφική έρευνα συγκροτείται το θεωρητικό κομμάτι, στο οποίο γίνεται προσπάθεια να δοθούν οι ορισμοί του εργασιακού άγχους, να γίνουν κατανοητοί οι παράγοντες που το προκαλούν, αλλά και να αντιληφθούμε τις συνέπειες του μέσα στον ευρύτερο χώρο της σχολικής κοινότητας και κυρίως πάνω στους εκπαιδευτικούς και το έργο τους. Στο δεύτερο κομμάτι αποτυπώνεται η πορεία και τα αποτελέσματα της ερευνητικής διαδικασίας. Μέσα από τις απαντήσεις, που δόθηκαν από τα ερωτηματολόγια των εκπαιδευτικών, θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε τόσο τον ρόλο της οικονομικής κρίσης σε σχέση με το εργασιακό άγχος, όσο και τον ρόλο που παίζουν τα χαρακτηριστικά της περιοχής στην βίωση της οικονομικής κρίσης.

Α΄ ΜΕΡΟΣ: ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Η περιοχή της Αργολίδας

Η Αργολίδα αποτελεί έναν από τους νομούς της χώρας και διοικητικά ανήκει στην περιφέρεια Πελοποννήσου. Πρόκειται για έναν νομό με σημαντική ιστορική διαδρομή στην πορεία του χρόνου, τόσο στην αρχαία περίοδο όσο και στη σύγχρονη ιστορία του ελληνικού κράτους. Έχει πρωτεύουσα το Ναύπλιο, πόλη η οποία αποτέλεσε και την πρώτη πρωτεύουσα του νεοελληνικού κράτους και έχει έκταση 2.214 τετραγωνικά χιλιόμετρα. Με σημαντικότερες πόλεις της, το Άργος και το Ναύπλιο, δεν θεωρείται από τους πολυπληθέστερους νομούς, καθώς σύμφωνα με την απογραφή του Μαΐου του 2011, ο πληθυσμός της ήταν 98.554 άτομα, μόλις δηλαδή το 1% του συνολικού πληθυσμού της χώρας. Παρά το γεγονός αυτό, ωστόσο, είναι ένας νομός με πλούσια δραστηριότητα κυρίως στον αγροτικό και τουριστικό τομέα.

Η Αργολίδα στηρίζεται κυρίως στον πρωτογενή και τριτογενή τομέα της παραγωγής, με τον δευτερογενή να μην καταλαμβάνει ιδιαίτερο χώρο στην περιοχή. Ο πρωτογενής τομέας της περιοχής συνεισφέρει ποσοστό 29,6% της παραγωγής της Περιφέρειας. Σύμφωνα με έρευνα της ΕΛ.ΣΤΑΤ. στον νομό ασχολούνται με την γεωργία περίπου 16.100 οικογένειες (το 16,10% του εργατικού δυναμικού). Από αυτές 12.230 οικογένειες, δηλαδή ποσοστό 77% είναι καθαρά γεωργικές και το υπόλοιπο 23% έχουν τη γεωργία σαν δεύτερο επάγγελμα. Το βασικό αγροτικό προϊόν της περιοχής είναι τα εσπεριδοειδή, με κυριότερες τις καλλιέργειες πορτοκαλιών και μανταρινιών. Η παραγωγή αυτών των προϊόντων είναι τόσο μεγάλη, που αντιπροσωπεύει το 50% των εξαγωγών της χώρας, αποτελεί δηλαδή την βασική περιοχή καλλιέργειας εσπεριδοειδών. Οι καλλιέργειες αυτές τα τελευταία χρόνια μπορούμε να πούμε, ότι αποτέλεσαν μια σχεδόν οικογενειακή παράδοση. Έτσι, τόσο στις αγροτικές περιοχές του νομού, όσο και στις αστικές η κατοχή έστω και μικρού κτήματος με καλλιέργεια εσπεριδοειδών αποτελεί πολύ συνηθισμένο γνώρισμα. Παρά το γεγονός, ότι οι καλλιέργειες αυτές έχουν υποστεί ζημία τα τελευταία χρόνια και δεν θεωρούνται αποδοτικές, η συνήθεια μαζί με την αίσθηση της οικογενειακής παράδοσης, δεν έχουν οδηγήσει σε εγκατάλειψη τα κτήματα, όπως ίσως θα ήταν αναμενόμενο. Αυτή η διαμορφωμένη κατάσταση αποτελεί για αρκετές οικογένειες μια πρόσθετη πηγή εισοδήματος, η οποία, ωστόσο, εδώ και χρόνια είναι περιορισμένη εξαιτίας του χαμηλού κέρδους του προϊόντος.

Τον αγροτικό χαρακτήρα της περιοχής συμπληρώνει ο τουρισμός. Ο νομός Αργολίδας διαθέτει πολύ σημαντικούς αρχαιολογικούς χώρους, όπως οι Μυκήνες και το αρχαίο θέατρο της Επιδαύρου, που κατατάσσονται μέσα στην πρώτη τριάδα των πλέον επισκεπτόμενων αρχαιολογικών μνημείων της Ελλάδας. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την γραφική πόλη του Ναυπλίου και τον παραθαλάσσιο χαρακτήρα του νομού με 230 χιλιόμετρα ακτογραμμών, προσελκύει πλήθος επισκεπτών όλο τον χρόνο. Η εγγύτητα της περιοχής με την Αθήνα είναι επίσης ένα βασικό στοιχείο, που συμβάλλει στην προσέλευση όχι μόνο ξένων τουριστών στην περιοχή, αλλά και πολλών Ελλήνων. Ο νομός συγκεντρώνει κυρίως επισκέπτες μαζικού χαρακτήρα, δηλαδή άτομα οργανωμένα σε ομάδες με συγκεκριμένο και προπληρωμένο πρόγραμμα διακοπών, γεγονός που δίνει το περιθώριο για επενδύσεις και εργασία στον τομέα του τουρισμού. Ο τουριστικός χαρακτήρας της περιοχής, όπως ακριβώς συμβαίνει και με τον αγροτικό, δίνει σε πολλές οικογένειες μια δεύτερη οικονομική διέξοδο. Κυρίως περιοχές του νομού, οι οποίες βρίσκονται παραθαλάσσια ενισχύουν τους κατοίκους τους με ένα εισόδημα, που μπορεί να έχει πρωτεύοντα ή δευτερεύοντα ρόλο.

Τόσο ο αγροτικός όσο και ο τουριστικός χαρακτήρας της περιοχής παίζει για τους κατοίκους της πολύ σημαντικό ρόλο σε οικονομικό αλλά και κοινωνικό επίπεδο. Πολλές από τις οικογένειες του νομού εκμεταλλεύονται τα παραπάνω χαρακτηριστικά για μια πρωτεύουσα ή δευτερεύουσα πηγή εισοδήματος, η οποία πολλές φορές έχει κληροδοτηθεί στα από τους γονείς στα παιδιά. Έτσι, θα ήταν μάλλον ατυχής ή και λανθασμένη η προσπάθεια να ερμηνεύσουμε την οικονομικοκοινωνική πραγματικότητα της περιοχής, χωρίς να λάβουμε υπόψη τους παραπάνω παράγοντες.

2. Ο ρόλος του εκπαιδευτικού

Οι ιστορικές συνθήκες που επικράτησαν μετά την πυκνή σε γεγονότα δεκαετία του 1960 οδήγησαν σε ευρύτερες κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές το σύνολο σχεδόν του δυτικού κόσμου. Οι αποικίες, οι οποίες άρχισαν να διεκδικούν την ανεξαρτησία τους, τα γεγονότα του γαλλικού Μάη του 1968, το κίνημα των μαύρων στην Αμερική, που πάλευε για τα πολιτικά τους δικαιώματα, η έξαρση των φεμινιστικών κινημάτων οδήγησαν τις χώρες του δυτικού κόσμου σε ριζικές αλλαγές,

οι οποίες έγιναν άλλοτε αργά και ομαλά και άλλοτε γρήγορα και με οξύτητα. Οι κοινωνίες την δεκαετία του 1960 άρχισαν να επεξεργάζονται και πάλι ζητήματα που αποτελούσαν σταθερές για χρόνια, επιζητώντας μια διαφορετική ματιά σε αυτά. Ένα από τα ζητήματα που απασχόλησαν ήταν η διαδικασία της εκπαίδευσης και ο ρόλος του εκπαιδευτικού. Έχοντας τις φρικιαστικές εμπειρίες των δύο Παγκοσμίων Πολέμων νωπές, ακόμα, και τον κίνδυνο ενός τρίτου ευρωπαϊκού πολέμου να επικρέμεται σαν Δαμόκλειος σπάθη, εξαιτίας του ψυχροπολεμικού κλίματος, οι κοινωνίες αποφάσισαν πως ο δρόμος για την ειρήνη και την ευημερία θα είχε ως στήριγμα το εκπαιδευτικό σύστημα και την παιδεία εν γένει¹.

Στη δεκαετία του 1960 τέθηκαν οι βάσεις για την έρευνα και την συζήτηση σχετικά με την παρεχόμενη εκπαίδευση και την επόμενη δεκαετία η συζήτηση αυτή εντάθηκε και έδωσε αρκετούς καρπούς στην διεθνή βιβλιογραφία. Οι περισσότερες έρευνες συνηγορούσαν στο γεγονός ότι υπάρχει μία αλληλένδετη και ευθέως ανάλογη σχέση μεταξύ των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών συνθηκών από τη μια και από την άλλη του χαρακτήρα και της ποιότητας της εκπαίδευσης που μια κοινωνία επιλέγει για τους πολίτες της.

Στις έρευνες αυτές αξιολογήθηκε σωρεία παραγόντων που δρουν καταλυτικά στην εκπαιδευτική διαδικασία καθώς και στον χαρακτήρα εν γένει της εκπαίδευσης. Τα τελευταία χρόνια υπάρχει απόλυτη και άμεση συσχέτιση της βελτίωσης της ποιότητας της εκπαίδευσης με τον εκπαιδευτικό αλλά και τη διάθεσή του για την επαγγελματική του ανάπτυξη. Θεωρήθηκε, δηλαδή, πως βασικός πυλώνας για την βελτίωση της εκπαιδευτικής διαδικασίας είναι ο ίδιος ο εκπαιδευτικός και η συνεχόμενη προσπάθεια αυτοβελτίωσης του μέσα από ένα πλέγμα σχημάτων επιμόρφωσης. Ο εκπαιδευτικός μέσα από μια συνεχή διαδικασία προσωπικής βελτίωσης εξυπηρετεί καλύτερα όχι μόνο τον εκπαιδευτικό του ρόλο αλλά και την πολυδιάστατη εικόνα του, αφού αποτελεί συχνά για τους μαθητές πρότυπο, έναν εμπνευστή και καθοδηγητή της προσωπικότητας που διαπλάθεται.

---

¹ Η παραδοχή για τον αυξανόμενο ρόλο της παιδείας στην πορεία των κοινωνιών αποτέλεσε για την μετέπειτα Ευρωπαϊκή Ένωση ισχυρή πεποίθηση, η οποία προβλήθηκε συχνά από τους ευρωπαϊκούς θεσμούς. Η αντίληψη ότι η υψηλής ποιότητας παιδεία και εκπαίδευση αποτελούν βασικούς παράγοντες που οδηγούν στην κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική εξέλιξη των κρατών έγινε από πολύ νωρίς στόχευση της ευρωπαϊκής πολιτικής (άρθρο 38, Ν. 1340/2002, Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2008). Στην ελληνική κοινωνία, ιδίως μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, το επάγγελμα του εκπαιδευτικού ήταν επιφορτισμένο με όρους συναισθηματικούς, ηθικούς, κοινωνικούς, καθώς αποτελούσε για την φτώχη και στερημένη πραγματικότητα που βίωνε ένα φάρο γνώσης, αξιών και προσδοκιών για ένα καλύτερο μέλλον.

Τίθεται, λοιπόν, το ερώτημα του κατά πόσο ο εκπαιδευτικός μπορεί να υπηρετήσει απερίσπαστος τον σύνθετο ρόλο του, από την μια διαχέοντας την επιστημονική του γνώση στους μαθητές του και από την άλλη συμβάλλοντας στην διάπλαση των χαρακτήρων τους και της προσωπικότητάς τους. Πόσο οι στόχοι αυτοί απειλούνται από τους στρεσογόνους παράγοντες που οδηγούν τον εκπαιδευτικό να αναπτύξει μια, πολλές φορές, ακόμα και προβληματική σχέση με το αντικείμενο της εργασίας του. Στην Παγκόσμια Έκθεση για την εκπαίδευση της UNESCO αναφέρεται ότι «στις περισσότερες χώρες, αυτό που σήμερα περιμένει η κοινωνία μας από τους εκπαιδευτικούς είναι δυσανάλογο, θα λέγαμε, σε σχέση με ό,τι είναι διατεθειμένη να τους παραχωρήσει για να ανταμείψει τις προσπάθειές τους και σε σχέση με τα μέσα που συνήθως θέτει στην διάθεσή τους» (Ηλιού, 1966)

Ο ρόλος που έχει ο εκπαιδευτικός στο σύγχρονο σχολείο προσδιορίζεται τόσο από τα επιστημονικά του εφόδια και τις δυνατότητες που του δίνει το σχολικό πλαίσιο όσο όμως και από τις απαιτήσεις που προβάλλει η κοινωνία, συνειδητά ή ασυνειδητά, πάνω στο πρόσωπό του. Ο εκπαιδευτικός έχει αναλάβει έναν πραγματικά ευαίσθητο ρόλο, ο οποίος γίνεται διακριτός, όταν η επαγγελματική του δραστηριότητα καλείται και ως λειτούργημα για την κοινωνία. Οι προσδοκίες που εναποθέτει η κοινωνία στον επαγγελματικό αυτό κλάδο δημιουργούν τόσο αυξημένες απαιτήσεις από τα πρόσωπα που την δέχονται, έτσι ώστε, αν αυτά θέλουν να επιτελέσουν με σεβασμό τον ρόλο τους θα πρέπει να διαθέτουν πολλά χαρακτηριστικά, ιδιότητες ή «προτερήματα». Δεν θα ήταν υπερβολή αν λέγαμε, πως η σύγχρονη κοινωνία επιθυμεί να βλέπει στα πρόσωπα των εκπαιδευτικών άτομα αξιαγάπητα, φιλικά, ενημερωμένα, με οξεία αντίληψη, υπομονετικά, ευέλικτα, ακέραια, ευφράδη, επιδέξια, με επαγγελματική επάρκεια, με την ικανότητα να κάνουν το μάθημα ενδιαφέρον, με πείρα αλλά και νεανική ζωντάνια, με ενθουσιασμό, με χιούμορ. Και αυτά τελικά ίσως είναι μερικά μόνο από χαρακτηριστικά που επιθυμεί.

3.1. Ο παράγοντας άγχος

Προτού επικεντρωθούμε στην προσπάθεια να κατανοήσουμε το επαγγελματικό άγχος που βιώνουν οι εκπαιδευτικοί και τους παράγοντες που το δημιουργούν, ας δούμε ποιος είναι ο ρόλος του άγχους γενικά στη ζωή των ανθρώπων. Το άγχος αποτελεί μια ξεχωριστή συνισταμένη της ανθρώπινης λειτουργίας, η οποία εμφανίζεται σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής μας, είτε πρόκειται για την προσωπική, είτε για την ευρύτερη κοινωνική. Παρά το γεγονός, ωστόσο, πως αποτελεί εγγενή παράγοντα, είναι μάλλον δύσκολο να καταλήξουμε σε έναν σαφή και περιορισμένο ορισμό για να περιγράψουμε το άγχος.

Στη διεθνή βιβλιογραφία θα συναντήσουμε πολλούς ορισμούς, οι οποίοι διερευνώντας το θέμα μέσα από διαφορετικά επιστημονικά πεδία, όπως η ιατρική, η κοινωνιολογία, η ψυχολογία, καταλήγουν να προσφέρουν μια πολυδιάστατη οπτική πάνω στο θέμα. Αυτή η πολυπρισματική οπτική εννοείται, πως εξαρτάται άμεσα από το ερευνητικό πεδίο μέσα από το οποίο επιχειρείται η προσέγγιση τους άγχους (Wilson 2002).

Σύμφωνα με τον Lazarus (1966) το άγχος είναι μια αντίδραση φόβου του ανθρώπινου οργανισμού όταν αδυνατεί να εκπληρώσει τις απαιτήσεις που νιώθει ότι τον υπερβαίνουν ή όταν απειλείται ή παραβιάζεται βίαια η κανονικότητα που έχει διαμορφώσει στη ζωή του.

Μια λίγο διαφορετική οπτική για το άγχος μας έδωσε ο Seley (1974), ο οποίος του προσέδωσε επιστημονικά, ίσως για πρώτη φορά, και μία θετική χροιά. Χώρισε το άγχος σε δύο κατηγορίες, το θετικό, το οποίο ονόμασε eustress και το αρνητικό, στο οποίο προσέδωσε την ονομασία distress. Το θετικό άγχος αναγνωρίζεται από τον Seley ως κίνητρο, το οποίο συμβάλλει, ώστε το άτομο να ενεργοποιηθεί, να δείξει μεγαλύτερο ζήλο και ενθουσιασμό στις ενέργειές του και τελικά να οδηγηθεί στην αύξηση και βελτίωση των ενεργειών με τις οποίες καταπιάνεται. Σε αντίθεση το αρνητικό άγχος όχι μόνο δεν λειτουργεί ως κινητήριο παράγοντας, αλλά αγκυλώνει και απενεργοποιεί το άτομο οδηγώντας το πολλές φορές σε ψυχοσωματικές συνέπειες.

Ο N. Endler (1989) όπ.αν. Μούζουρα (2005) ακολουθεί την λογική του Seley αναγνωρίζοντας την αρνητική και τη θετική επίδραση του άγχους στον

άνθρωπο, αλλά αντιλαμβάνεται το άγχος σαν μια κατάσταση η οποία, ενώ ενεργοποιείται από εξωγενή ερεθίσματα, παραμένει στην ουσία της εσωτερική και εξαρτάται από τον τρόπο διαχείρισής της. Στην ίδια ακριβώς λογική συντάσσεται και ο Beck,(1979) ο οποίος θεωρεί σημαντικότερο παράγοντα του άγχους όχι την εξωγενή αιτία αλλά τον τρόπο με τον οποίο το άτομο την εσωτερικοποιεί, την αναγνωρίζει ως απειλή της κατάστασής του και τη διαχειρίζεται.

Παρατηρώντας αφαιρετικά τις παραπάνω απόψεις θα λέγαμε ότι ακόμα και αν αυτές ενέχουν διαφορές, συμφωνούν στο πόσο σημαντικός παράγοντας επιρροής στη ζωή του ατόμου και συνολικά των ανθρωπίνων κοινωνιών είναι το άγχος. Το στρες φαίνεται να αποτελεί πρωτογενή παράγοντα, που έχει πολλαπλό αντίκτυπο τόσο στα άτομα ως μεμονωμένες μονάδες, όσο και στις κοινωνίες ως σύνολο. Όπως προαναφέραμε οι επιδράσεις του είναι τέτοιες που επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό ψυχικά και σωματικά τα άτομα και στην πλειονότητα των περιπτώσεων προκαλούν εντάσεις, δυσλειτουργίες και προβληματικές καταστάσεις.

Πιο συγκριμένα το άγχος μπορεί να οδηγήσει το άτομο σε συμπεριφορές, κατά τις οποίες κυριαρχούν η νευρικότητα, η αδυναμία κριτικής σκέψης, η άμβλυση των πρακτικών αντίδρασης. Ακόμα περισσότερο παρατεταμένες περίοδοι άγχους μπορεί να οδηγήσουν σε σοβαρότερες και πιο παγιωμένες καταστάσεις που επηρεάζουν την ψυχική και σωματική υγεία του ανθρώπου. Είναι δυνατόν να παρατηρηθεί επιθετικότητα, το άτομο εξαιτίας της αδυναμίας διαχείρισης να οδηγηθεί σε εξαρτησιογόνες ουσίες, όπως το αλκοόλ και τα ναρκωτικά, προκειμένου να αποφορτίσει τον οργανισμό του. Επιπλέον, μπορεί να σωματοποιήσει το άγχος του μέσα από γενικά ακίνδυνους σωματοερεθισμούς ή να προκαλέσει ακόμα μεγαλύτερα προβλήματα υγείας στον οργανισμό του, όπως αύξηση της αρτηριακής πίεσης, καρδιακές παθήσεις, κατάθλιψη. Αν υπάρχει ένας τομέας που το άτομο δέχεται πολλαπλώς μεγαλύτερες πιέσεις που οδηγούν σε στρεσογόνες καταστάσεις, αυτός σίγουρα είναι η εργασία του και το επαγγελματικό του περιβάλλον.

3.2. Το επαγγελματικό άγχος των εκπαιδευτικών

Το περιβάλλον εργασίας είναι αυτό που, τελικά, αναλώνει τον περισσότερο χρόνο από την ζωή ενός ατόμου και γι αυτόν και μόνο τον λόγο μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι πιέσεις που δέχεται από αυτό αποτελούν μια πολύ μεγάλη πηγή άγχους. Είναι αλήθεια πως δεν είναι το ίδιο στρεσογόνα όλα τα επαγγέλματα, παραμένει ωστόσο δεδομένο πως το άγχος συνυφαίνεται με το σύνολο από αυτά.

Το επάγγελμα του εκπαιδευτικού για πολλούς λόγους τους οποίους θα αναφέρουμε εκτενέστερα, αλλά κυρίως επειδή συνιστά μια ιδιαίτερη παροχή κοινωνικών υπηρεσιών, αναφέρεται ως ιδιαίτερα στρεσογόνο σε διάφορες έρευνες (Milsten & Golaszewski, 1985, όπ. αν. στους Travers & Cooper, 1996). Μάλιστα, η έρευνα των Cranvell-Ward & Abbey (2005) κατέταξε το επάγγελμα του εκπαιδευτικού μέσα στα έξι πιο στρεσογόνα επαγγέλματα. Παράλληλα, στην έρευνα των Adeyemo και Ogunyemi (2005) αποφαίνεται πως οι εκπαιδευτικοί βιώνουν μέσα στο επαγγελματικό τους περιβάλλον καταστάσεις, οι οποίες είναι δυσανάλογα αγχωτικές σε σχέση με άλλα επαγγέλματα.

Το άγχος των εκπαιδευτικών, teacher's stress, όπως ορίστηκε στην έρευνα των Kyriacou και Sutcliffe (1978) χαρακτηρίζεται η αντίδραση του εκπαιδευτικού, η οποία μπορεί να έχει σωματικές και ψυχολογικές προεκτάσεις και προκύπτει από τις πιέσεις που ασκούνται σε αυτόν μέσα στο εργασιακό του περιβάλλον και αντιμετωπίζονται ως απειλή για την υγεία του ή την αυτοεκτίμησή του. Αυτές οι αντιδράσεις μπορούν να γίνουν αντιληπτές μέσα από βιοχημικές μεταβολές στους σωματικούς δείκτες, όπως αύξηση των καρδιακών παλμών, της αρτηριακής πίεσης ή και ευρύτερες ψυχολογικές αντιδράσεις, όπως είναι ο θυμός ή η κατάθλιψη.

Προχωρώντας ακόμα περισσότερο την έρευνα τους οι Kyriacou και Sutcliffe θα κατηγοριοποιήσουν τις πηγές του άγχους των εκπαιδευτικών στις εξωγενείς συνθήκες και στις ενδογενείς. Οι εξωγενείς συνθήκες περιλαμβάνουν στην ουσία το σύνολο των πιέσεων που δέχεται ο εκπαιδευτικός από τις συνθήκες που βιώνει μέσα από το επάγγελμα του. Αυτές μπορεί να αφορούν δυσλειτουργίες του σχολικού πλαισίου, προβληματικές συναδελφικές σχέσεις, υπερβολικό φόρτο εργασίας, έλλειψη βασικών υποδομών για την ομαλή λειτουργία της σχολικής κοινότητας, ιδιάζουσες περιπτώσεις μαθητών ή ακόμα και γονέων. Από την άλλη οι ενδογενείς συνθήκες αντικατοπτρίζουν την προσωπικότητα του ίδιου του εκπαιδευτικού,

στοιχεία του χαρακτήρα του και τελικά τον τρόπο με τον οποίο διαχειρίζεται μια προβληματική κατάσταση. Υπό αυτή την έννοια υπάρχει μια αλληλοδιαπλοκή των εξωγενών και ενδογενών συνθηκών που κάνουν το άγχος κάθε εκπαιδευτικού να είναι μια κατάσταση ιδιαίτερη και μοναδική.

Πραγματικά, το επάγγελμα του εκπαιδευτικού διεθνώς είναι ιδιαίτερα στρεσογόνο εξαιτίας πολλαπλών παραγόντων που αντιμετωπίζονται ως απειλητικοί και εχθρικοί στην ψυχολογία των ατόμων. Στην ελληνική περίπτωση τα τελευταία χρόνια προστέθηκε ένας ακόμα παράγοντας που πολλαπλασίασε τα ήδη υπάρχοντα προβλήματα, η οικονομική κρίση. Η βίαιη αλλαγή στα οικονομικά δεδομένα και η προβληματική πορεία της χώρας αποτέλεσε μια διμέτωπη επίθεση για τους εκπαιδευτικούς, οι οποίοι είδαν τα αποτελέσματά της όχι μόνο στον οικογενειακό τους προϋπολογισμό και στην προσωπική τους καθημερινότητα, αλλά και στα οικονομικά δεδομένα του εργασιακού τους χώρου, καθώς αυτός υπήρξε ένας από τους δημόσιους τομείς που δέχτηκε πολύ σημαντικές μειώσεις στα κονδύλια του.

3.3. Οι παράγοντες που προκαλούν εργασιακό άγχος

Αναζητώντας στην σύγχρονη βιβλιογραφία θα βρούμε πολλές έρευνες, που επισημαίνουν τους παράγοντες, οι οποίοι συμβάλλουν στο να δημιουργηθεί το εργασιακό άγχος γενικά, αλλά και συγκεκριμένα το άγχος των λειτουργών της εκπαίδευσης. Πολλές έρευνες έχουν εστιάσει σε μερικούς από αυτούς, προκειμένου να καταδείξουν τον βαθμό επιρροής τους. Έτσι, ο Jamal (1999) έριξε μια διεισδυτική ματιά στην πίεση και την ματαίωση, που μπορεί να αισθανθεί ο εργαζόμενος, όταν αδυνατεί να διαχειριστεί και να κατανοήσει γεγονότα που ταράσσουν την ηρεμία της προσωπικής του ζωής ή όταν βρίσκεται αντιμέτωπος με απαιτήσεις, που προκύπτουν από την ευθύνη της θέσης του ή την αδυναμία του να κατανοήσει τα όρια του επαγγελματικού του ρόλου και οι Stamper & Johlke (2003) εστίασαν στα προβλήματα, που δημιουργεί ο αυξημένος όγκος εργασίας. Παράλληλα, στις έρευνες τους οι Wu Shih (2010) δίνουν βαρύτητα στον τρόπο με τον οποίο τα άτομα διαχειρίζονται τα άγχη τους και κατά συνέπεια στα δημογραφικά τους χαρακτηριστικά. Την ίδια επισήμανση κάνουν και οι Elahi & Arova, (2012) τοποθετώντας στον χάρτη των παραγόντων την ηλικία, το φύλο, το εκπαιδευτικό επίπεδο, την εμπειρία στο εργασιακό περιβάλλον.

Οι αναλύσεις δεν διαφέρουν πολύ, όταν εστιάζουμε συγκεκριμένα στο άγχος των εκπαιδευτικών. Αν θέλαμε να προχωρήσουμε σε μια πρώτη κατηγοριοποίηση των παραγόντων, που δημιουργούν στρες στους εκπαιδευτικούς, θα λέγαμε ότι αυτοί προκύπτουν είτε από προβληματικές συμπεριφορές μαθητών, οι οποίες ασκούν πίεση, όταν δεν είναι ομαλά διαχειρίσιμες, είτε έχουν να κάνουν με άλλες συνθήκες που επικρατούν στον εργασιακό τους χώρο (Kyriacou & Sutcliffe, 1978).

Αν με την φράση προβληματική συμπεριφορά μαθητών περιγράφεται μία σωρεία καταστάσεων με κοινό παρονομαστή, μια εκτός προβλεπόμενων ορίων και συνάμα προβληματική κατάσταση, που πηγάζει από την πλευρά των μαθητών, τα προβλήματα στον εργασιακό χώρο μπορεί να είναι αριθμητικά περισσότερα και πολύ πιο πολύπλοκα. Αυτά μπορεί να περιγράφουν την έλλειψη μέσων και οργάνων, που είναι απαραίτητα ή λειτουργούν βοηθητικά για την εκπαιδευτική διαδικασία, τις ελλειψείς ή κακές κτηριακές υποδομές, τους χαμηλούς μισθούς των εκπαιδευτικών, την αδυναμία τους να συμμετέχουν στις κεντρικές αποφάσεις που αφορούν το εκπαιδευτικό τους έργο, την ρουτίνα των κοινωνικών επαφών με τους γονείς.

Η μελέτη των Travers and Cooper (1996) επιμερίζει ακόμα περισσότερο την κατηγοριοποίηση αυτών των παραγόντων. Στην έρευνα τους οι παράγοντες, που προκαλούν επαγγελματικό άγχος στους εκπαιδευτικούς διαιρούνται σε πέντε κατηγορίες. Στην πρώτη κατηγορία εντάσσονται οι εσωγενείς παράγοντες. Οι εσωγενείς παράγοντες περιγράφουν το στρες, που προκύπτει από τα προβλήματα που δημιουργούνται μέσα στους εργασιακούς χώρους των εκπαιδευτικών, όπως για παράδειγμα ενδεχόμενες προβληματικές σχέσεις με συναδέλφους, ο αυξημένος όγκος δουλειάς, παράγοντες που δυσχεραίνουν την λειτουργία και εμποδίζουν την τέλεση της εργασίας τους.

Σύμφωνα με την ίδια έρευνα, μια δεύτερη κατηγορία παραγόντων είναι αυτή που αφορά τον ρόλο του εκπαιδευτικού. Αυτή η κατηγορία αφορά το γεγονός, ότι πολλές φορές ο ρόλος του εκπαιδευτικού περιλαμβάνει ασάφειες ως προς τα χαρακτηριστικά του, ότι δέχεται πίεση για τις υποχρεώσεις που έχει το λειτούργημα του απέναντι στην κοινωνία, ενώ την ίδια στιγμή δεν απολαμβάνει το επιθυμητό κοινωνικό κύρος συγκρινόμενο με άλλα επαγγέλματα. Η τρίτη κατηγορία αφορά τους παράγοντες, που προκύπτουν από την επιθυμητή επαγγελματική ανάπτυξη που αναμένει να έχει κάποιος μέσα στο εργασιακό του πλαίσιο σε βάθος χρόνου. Πιο

συγκεκριμένα από τις δυσκολίες επαγγελματικής εξέλιξης, την έλλειψη ασφάλειας που μπορεί να νιώσει κάποιος στο επαγγελματικό του περιβάλλον.

Οι Travers & Cooper συνεχίζουν την κατηγοριοποίηση τους με τους παράγοντες που αφορούν την οργανωτική δομή και το κλίμα που επικρατεί στο επαγγελματικό χώρο των εκπαιδευτικών, κατά πόσο δηλαδή αυτοί έχουν την δυνατότητα να λάβουν μέρος στις αποφάσεις που τους αφορούν είτε πρόκειται για τον περιορισμένο χώρο της σχολικής τους κοινότητας, είτε για αποφάσεις της κεντρικής διοίκησης σε θέματα εκπαίδευσης ευρύτερα. Τέλος, στην πέμπτη κατηγορία εμφανίζονται οι παράγοντες που συμπλέκουν προβλήματα, που αφορούν τον εργασιακό χώρο με ιδιαίτερα ατομικά χαρακτηριστικά του καθενός και πιέσεις που ασκούνται από την προσωπική του ζωή. Έτσι, οι οικονομικές και πρακτικές δυσκολίες της καθημερινότητας, προβληματικές οικογενειακές σχέσεις, ζητήματα σωματικής και πνευματικής κόπωσης μπορούν ενδεχομένως να λειτουργήσουν προσθετικά και επιβαρυντικά για απλά καθημερινά προβλήματα στον εργασιακό χώρο, επιτείνοντας το αίσθημα του άγχους.

Όπως παρατηρήσαμε οποιαδήποτε κατηγοριοποίηση των παραγόντων του εργασιακού άγχους και αν γίνεται, γεγονός παραμένει, πως οι εκπαιδευτικοί αλλά και το σύνολο των εργαζομένων στους περισσότερους χώρους αντιμετωπίζουν καθημερινά μια πλειάδα προβλημάτων, άλλοτε μικρότερης και άλλοτε μεγαλύτερης έκτασης που έχουν να κάνουν με το επαγγελματικό τους περιβάλλον αλλά και την προσωπική τους ζωή. Τα προβλήματα αυτά στο σύνολό τους συμβάλουν με έναν τέτοιο τρόπο ώστε σωρευτικά να προκαλούν προβληματισμό, πίεση και άγχος στους εκπαιδευτικούς. Είναι δύσκολο στα πλαίσια αυτής της εργασίας να ερευνήσουμε και να κατανοήσουμε σε βάθος όλους τους παράγοντες άγχους. Με δεδομένη την χρονική συγκυρία, όμως, θα δώσουμε έμφαση, σε έναν από αυτούς, την οικονομική κρίση που άλλαξε τα δεδομένα της ελληνικής κοινωνίας τα τελευταία χρόνια.

3.4. Τα αποτελέσματα του εργασιακού άγχους – Η επαγγελματική εξουθένωση

Όπως, ήδη, αναφέραμε, υπάρχουν πολλές έρευνες διεθνώς, που εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στο εργασιακό άγχος και τους παράγοντες που το προκαλούν. Ο λόγος της πληθώρας των ερευνών είναι, ότι συνέπεια του παρατεταμένου εργασιακού άγχους μπορεί να είναι το σύνδρομο της επαγγελματικής εξουθένωσης, μια συνθήκη που προκαλεί προβληματικές συμπεριφορές τόσο στον εργαζόμενο, όσο και στα άτομα του πλαισίου της εργασίας του. Παράλληλα, τα αποτελέσματα της επαγγελματικής εξουθένωσης σε πολλές περιπτώσεις επαγγελμάτων εκβάλλονται ως συνέπειες προς το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Υπό αυτή την έννοια, η κατάσταση αυτή δεν αποτελεί έναν μεμονωμένο κίνδυνο, που περιορίζεται σε κλειστούς εργασιακούς χώρους, αλλά αποτελεί μια συνθήκη η οποία εν δυνάμει μπορεί να απασχολήσει την κοινωνία. Σε αυτή την κατηγορία επαγγελμάτων ανήκουν και οι εκπαιδευτικοί, που λόγω της φύσης της εργασίας τους συνδιαλέγονται και επηρεάζουν όχι μόνο τους μαθητές τους αλλά και το σύνολο της μικροκοινωνίας, όπου ζουν και εργάζονται.

Η επαγγελματική εξουθένωση ως όρος χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά το 1975 από τον κλινικό ψυχολόγο Freudenberger, προκειμένου να περιγράψει την κατάσταση, στην οποία οδηγείται το άτομο ύστερα από έντονη και παρατεταμένη έκθεση σε συνθήκες εργασιακού άγχους. Ο Freudenberger παρατήρησε στην ουσία ότι τα άτομα που εκτίθονταν σε υψηλό και διαρκές άγχος στο εργασιακό τους περιβάλλον οδηγούνται σε μια κατάσταση, όπου παρουσιάζουν ανικανότητα να λειτουργήσουν αποτελεσματικά στην εργασία τους. Η αδυναμία αυτή μεταφράζεται σε καταστάσεις όπως σωματική εξάντληση, τάση για υπνηλία, ευερεθιστότητα και καχυποψία απέναντι στο περιβάλλον της δουλειάς, συμπτώματα που με τη σειρά τους είναι ικανά να οδηγήσουν σε καταθλιπτικές συμπεριφορές. Μέσα από άλλες έρευνες διαπιστώθηκε, ότι τα επαγγέλματα στα οποία υπάρχει διαπροσωπική επικοινωνία, τείνουν να δημιουργούν εντονότερες συνθήκες άγχους και κατά συνέπεια να συνδέονται περισσότερο με το σύνδρομο της επαγγελματικής εξουθένωσης. Υπό αυτή την έννοια το επάγγελμα του εκπαιδευτικού, θα λέγαμε ότι ανήκει σε αυτά που παρουσιάζουν υψηλό ρίσκο.

Την ερευνητική εργασία και τα συμπεράσματα του Freudenberger ήρθε να ενισχύσει και να προσθέσει τα δεδομένα της μια νέα έρευνα, εκείνη των Maslach & Jackson (1981, 1986). Η έρευνα των Maslach & Jackson κατάφερε να συστηματοποιήσει τις παραμέτρους, οι οποίες οδηγούν στο σύνδρομο της επαγγελματικής εξουθένωσης, δίνοντας μια νέα οπτική.

Η έρευνα των Maslach & Jackson παραμένει σημαντική γιατί προσπάθησε να περιγράψει συστηματικότερα το σύνδρομο της επαγγελματικής εξουθένωσης, πέρα από την πρώτη, λίγο απλουστευτική ίσως, εικόνα της σωματικής και ψυχολογικής εξάντλησης. Στην ουσία, η έρευνα προσπάθησε να περιγράψει κλιμακωτά την εμφάνιση των συνεπειών της επαγγελματικής εξουθένωσης, αλλά και τις διαφορετικές της εκφάνσεις. Σύμφωνα με τους Maslach & Jackson η επαγγελματική εξουθένωση εκδηλώνεται με τρεις ξεχωριστές, αλλά αλληλοδιαδεχόμενες και συσχετιζόμενες μεταξύ τους διαστάσεις.

Στο πρώτο στάδιο διαπιστώνεται η ψυχολογική και σωματική κόπωση των εργαζομένων, η οποία οδηγεί σε μειωμένα επίπεδα ενέργειας και διάθεσης να συνεχίσουν την εργασιακή τους δραστηριότητα. Όσον αφορά τους εκπαιδευτικούς, πιο συγκεκριμένα, στη διάσταση αυτή της επαγγελματικής εξουθένωσης βιώνουν μια κατάσταση, κατά την οποία αδυνατούν να μεταδώσουν την προσωπική τους ενέργεια στην εργασία τους και στους μαθητές τους. Αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης είναι να γίνονται μονότονοι, άνευροι, να χάνουν το χιούμορ τους, την εφευρετικότητα και την δημιουργικότητα, συνθήκες οι οποίες, συνολικά, δυσχεραίνουν το εκπαιδευτικό έργο και το κάνουν αδιάφορο για τους μαθητές.

Στο δεύτερο στάδιο εκδηλώνεται η αποπροσωποποίηση, η κατάσταση δηλαδή, κατά την οποία τα αρνητικά συναισθήματα του εργαζόμενου οδηγούν στην απομάκρυνση από το αντικείμενο της εργασίας του ή στην υιοθέτηση αρνητικών συμπεριφορών απέναντι στα άτομα, που αποτελούν τους αποδέκτες της εργασιακής του δραστηριότητας. Στην περίπτωση των εκπαιδευτικών, η διαδικασία της αποπροσωποποίησης εκφράζεται μέσα από την αρνητική έως εχθρική πολλές φορές στάση, απέναντι στους μαθητές τους, η οποία οδηγεί σε καταστάσεις εκνευρισμού και στην απώλεια της ιδεαλιστικής αντίληψης της εργασίας τους. Οι συνέπειες και σε αυτή την περίπτωση είναι αρνητικές τόσο για τον ίδιο τον εκπαιδευτικό, ο οποίος τείνει να εξαντλείται από τη ρουτίνα της καθημερινότητας και επιδεικνύει αδυναμία

διαχείρισής της, όσο όμως και για τους μαθητές, οι οποίοι αντιδρούν πολλές φορές με ακόμα πιο αρνητικά συναισθήματα απέναντι στον εκπαιδευτικό.

Στο τρίτο και τελευταίο στάδιο, κατά τους Maslach & Jackson, ο εργαζόμενος καταλήγει σε μία κατάσταση περιορισμένης προσωπικής επίπτωσης. Αυτό σημαίνει, ότι αντιλαμβάνεται μια σειρά ματαιώσεων απέναντι στην εργασία του. Οι ματαιώσεις αυτές μπορεί να προκύψουν από τις οικονομικές του απολαβές, από τον βαθμό εκπλήρωσης των αρχικών του στόχων, αλλά και από πολλές άλλες παραμέτρους. Όσον αφορά τους εκπαιδευτικούς, οι ματαιώσεις αυτές είναι δυνατόν να οδηγήσουν σε καταθλιπτικά συναισθήματα, σε περιορισμένη παραγωγική δράση, σε χαμηλό ηθικό, σε αδυναμία διαχείρισης απλών καταστάσεων στον εργασιακό χώρο ή καταστάσεων που απαιτούν πιο ψύχραιμη οπτική.

Στην έρευνα των Maslach & Jackson φαίνεται, πως η συνισταμένη που ουσιαστικά μεταβάλλει καθημερινές καταστάσεις άγχους σε μια ολιστική συνθήκη επαγγελματικής εξουθένωσης είναι ο χρόνος. Για τον λόγο αυτό, η έρευνα έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στις μακροχρόνιες καταστάσεις άγχους, στις οποίες μπορεί να εκτίθενται ένας εργαζόμενος. Φυσικά, ο χρόνος δεν αποτελεί την μοναδική μεταβλητή στην παρατήρηση αυτού του φαινομένου, καθώς το σύνδρομο της επαγγελματικής εξουθένωσης μπορεί να σχετίζεται και με αρκετούς άλλους παράγοντες, όπως είναι η ξεχωριστή ψυχοσύνθεση κάθε ατόμου, οι αλληλεπιδράσεις στον εργασιακό χώρο, οι οποίες είναι δυνατόν να οδηγούν σε συγκρούσεις και αμφισβήτηση των ρόλων, οι οργανωτικές συνθήκες που επικρατούν στην εργασία. Αυτό σημαίνει ότι οι διενέξεις οι οποίες μπορούν να συμβούν στον εργασιακό χώρο, ο αυξημένος όγκος εργασίας, η πίεση του χρόνου, η έλλειψη πόρων και η διαχείριση δύσκολων καταστάσεων είναι λίγοι μόνο από τους παράγοντες, οι οποίοι όταν λειτουργήσουν συνδυαστικά, μπορούν να οδηγήσουν στην σωματική και ψυχολογική εξάντληση των εργαζομένων.

Συμπερασματικά θα λέγαμε, πως ενώ οι συνθήκες εργασιακού άγχους μπορούν να αποτελέσουν μια πρόσκαιρη και συγκυριακή κατάσταση για τους εργαζόμενους, η επαγγελματική εξουθένωση αποτελεί την έκβαση του παρατεταμένου άγχους, η οποία οδηγεί σε χρόνιες δυσλειτουργίες σε εργασιακό αλλά και κοινωνικό επίπεδο. Η κατάσταση αυτή για τους εκπαιδευτικούς μπορεί να επιφέρει συμπτώματα, που ομαδοποιούνται σε τρεις μεγάλες κατηγορίες, τα

σωματικά, τα ψυχολογικά και τα προβλήματα συμπεριφοράς. Για να δώσουμε μια πρακτική εικόνα αυτών των συμπτωμάτων, σε σωματικό επίπεδο οι εκπαιδευτικοί είναι δυνατόν να παρουσιάσουν κόπωση, διαταραχές ύπνου, αυξημένη αρτηριακή πίεση. Σε ψυχολογικό επίπεδο τα συμπτώματα μπορεί να είναι σύγχυση, έλλειψη αυτοεκτίμησης, κρίσεις πανικού και όσον αφορά τις προβληματικές συμπεριφορές οι οποίες μπορούν να εμφανιστούν, αυτές είναι αναβλητικότητα, αδικαιολόγητες απουσίες από τη δουλειά, ευερεθιστότητα. Τα αποτελέσματα αυτά αποτελούν μόνο λίγα παραδείγματα και είναι στην ουσία σαφώς περιορισμένα σε αυτά που ενδεχομένως μπορούν να συμβούν, είναι ικανά, ωστόσο, να παρουσιάσουν το μέγεθος της σοβαρότητας των επιπτώσεων της επαγγελματικής εξουθένωσης των εκπαιδευτικών τόσο για τους ίδιους και το οικογενειακό τους περιβάλλον όσο όμως και για την σχολική κοινότητα και την μικροκοινωνία στην οποία δρουν και εργάζονται.

4.1. Η οικονομική κρίση

Κατά τα τελευταία χρόνια, η ελληνική κοινωνία έχει μπει στον κυκεώνα μιας πρωτοφανούς οικονομικής κρίσης, η οποία έχει αλλάξει πλήρως κανονικότητες, που αποτελούσαν για χρόνια σταθερούς παράγοντες στις ζωές των ανθρώπων. Η κρίση αυτή διαπέρασε και επηρέασε όλα τα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας, αφήνοντας βαθύτερα τα σημάδια της στα πιο χαμηλά και ευάλωτα από αυτά. Οι συνέπειες της υπήρξαν σοβαρότατες τόσο σε ατομικό, όσο και σε κοινωνικό επίπεδο. Δύο άμεσες και βασικές συνέπειες της υπήρξαν από τη μια η ανεργία και από την άλλη η μείωση των εισοδημάτων. Αυτοί οι δύο παράγοντες συνδέονται άμεσα μεταξύ τους και επηρεάζουν την ψυχολογική κατάσταση και τελικά την ψυχική υγεία των ατόμων (Μουσούρου 2005). Υπό αυτή την έννοια, όπως επισημαίνουν οι Conger et al., (1994), η κρίση απειλεί την ευημερία και την ψυχική υγεία των ατόμων, κάνοντας τα άτομα αδύναμα να διαχειριστούν με ψυχραιμία την καθημερινότητά τους. Οι απειλές αυτές πολύ εύκολα μπορούν να μετακυλήσουν σε ψυχοσωματικά φαινόμενα, ιδιαίτερα επικίνδυνα πλέον και για την σωματική υγεία των ανθρώπων. Πέρα από την επιρροή των ατόμων ως μονάδων, οι κρίσεις στο οικονομικό πεδίο απορρυθμίζουν και δημιουργούν σοβαρά προβλήματα και στο μικρότερο κύτταρο της κοινωνίας, την οικογένεια (Κατάκη, 2008).

Οι αγχωτικές καταστάσεις, που προκύπτουν στα άτομα εξαιτίας της μακράς διάρκειας οικονομικής πίεσης, επιδρούν σε τέτοιο βαθμό στην ψυχοσύνθεση τους με αποτέλεσμα να αποδυναμώνονται οι αντιδράσεις του οργανισμού τους και κάθε νέο μικρό ή μεγάλο πρόβλημα της καθημερινότητας τους, να δρα πολλαπλασιαστικά σαν απειλή ενάντια στην ψυχολογία τους Attar, Guerra & Tolan, (1994). Ιδιαίτερα μέσα στο πλαίσιο της οικογένειας, οι συνθήκες αυτές γίνονται, ίσως, ακόμα δυσκολότερες, καθώς οι γονείς, που υπόκεινται σε τέτοια πίεση, εξαιτίας της αδυναμίας τους να ανταποκριθούν στις οικονομικές τους υποχρεώσεις, αντιμετωπίζουν εμφανή ψυχολογικά προβλήματα, με τους ίδιους πολλές φορές να αυτοαναιρούνται ως προσωπικότητες Conger, Ge, Elder, Lorenz & Simons, (1994). Παράλληλα, τα παιδιά και οι έφηβοι μέσα σε τέτοιες οικογένειες, αντιλαμβάνονται τις οικονομικές πιέσεις και τα προβλήματα, που αυτές δημιουργούν στους γονείς τους αλλά και στους ίδιους, οδηγούνται σε συναισθηματική αστάθεια και σε προβλήματα συμπεριφοράς Felner et al. (1995). Γίνεται αντιληπτό από τα παραπάνω, ότι οι συνθήκες οικονομικής κρίσης δρουν καταλυτικά, επηρεάζοντας αρνητικά άτομα, οικογένειες και γενικά όλο το κοινωνικό σύνολο σε πολύ μεγάλο βαθμό.

Η φράση «οικονομική κρίση» έχει γίνει, τα τελευταία χρόνια, κομμάτι της λεκτικής μας καθημερινότητας και αντικατοπτρίζει πολλές και διαφορετικές συνθήκες για το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας. Ας προσπαθήσουμε να περιγράψουμε, λοιπόν, με στοιχεία και αριθμούς ποια είναι τα προβλήματα, που αντιμετωπίζει η ελληνική κοινωνία από το 2009 έως σήμερα και τι σημαίνει πρακτικά οικονομική κρίση. Σε αυτή μας την προσπάθεια βοηθός θα σταθεί μια πρόσφατη έρευνα του Ινστιτούτου Μικρών Επιχειρήσεων της Γενικής Συνομοσπονδίας Επαγγελματιών Βιοτεχνών Εμπόρων Ελλάδας για το έτος 2017. Τα αποτελέσματα της έρευνας συμβάλλουν στο να περιγράψουμε και να κατανοήσουμε καλύτερα τις οικονομικές δυσκολίες των νοικοκυριών και κατά συνέπεια τα άγχη, που αυτές προκαλούν.

Σύμφωνα με αυτή την έρευνα, λοιπόν, στην Ελλάδα το 29,9% των νοικοκυριών, τα οποία σε απόλυτους αριθμούς αγγίζουν σχεδόν το ένα εκατομμύριο, έχει στην οικογένεια τουλάχιστον ένα άνεργο άτομο. Μάλιστα, ποσοστό 83,5% αυτών των ατόμων βρίσκονται σε κατάσταση μακροχρόνιας ανεργίας, δηλαδή δεν είχαν καμία εργασιακή σχέση για πάνω από δώδεκα συνεχόμενους μήνες.

Το 62,4% των ελληνικών νοικοκυριών δήλωσε, ότι για το 2017 τα εισοδήματά του μειώθηκαν σε σχέση με το προηγούμενο έτος, ακολουθώντας, μάλιστα, μια μόνιμη καθοδική πορεία, η οποία υπάρχει από το 2009, την αρχή, δηλαδή, της κρίσης. Μέσα σε αυτή την κατάσταση, μονάχα ένα ελάχιστο ποσοστό 3,1% του πληθυσμού είναι ικανό να δηλώσει, ότι καταφέρνει να έχει αποταμιευτική δραστηριότητα. Από την άλλη ποσοστό 14,6% των νοικοκυριών δηλώνει, ότι δεν έχει την δυνατότητα να καλύψει τις βασικές του οικονομικές ανάγκες από το εισόδημά του, συνθήκη που σπρώχνει αυτό το ποσοστό σε εκείνο της ακραίας φτώχειας, που υπάρχει στην ελληνική κοινωνία.

Η επισφαλής οικονομική κατάσταση σε ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό των νοικοκυριών είναι εμφανής και από το γεγονός, ότι στο ερώτημα πώς θα αντιμετώπιζαν μια έκτακτη και αναγκαία δαπάνη ύψους 500 ευρώ, το 16,3% απάντησε ότι δεν θα ήταν δυνατό να ανταποκριθεί σε αυτήν την υποχρέωση, ενώ το μεγαλύτερο ποσοστό 52,2% δήλωσε ότι θα ανταποκρινόταν μεν, αλλά με ιδιαίτερη δυσκολία. Την ίδια στιγμή έξι στα δέκα νοικοκυριά απάντησαν στην έρευνα ότι έχουν προχωρήσει σε δραστικές περικοπές των εξόδων από την καθημερινή τους δραστηριότητα, προκειμένου να έχουν την δυνατότητα να εξασφαλίσουν τα αναγκαία για το νοικοκυριό τους.

Το μεγαλύτερο ποσοστό των οφειλετών της χώρας δυσκολεύεται ή αδυνατεί να εξυπηρετήσει αυτές τις υποχρεώσεις του, αφού 19,6% από αυτούς έχουν ληξιπρόθεσμες οφειλές προς την εφορία, στις οποίες δεν είναι ικανοί να ανταποκριθούν άμεσα. Παράλληλα, πάνω από ένας στους δύο οφειλέτες έχει μπει σε κάποιο πρόγραμμα προκειμένου να ρυθμίσει και να μπορέσει να εξυπηρετήσει τις οφειλές του, αλλά και πάλι συνεχίζει να αντιμετωπίζει δυσκολίες ως προς την εφαρμογή του. Ληξιπρόθεσμες οφειλές, ωστόσο, υπάρχουν πέρα από το δημόσιο και απέναντι στις τράπεζες. Αυτές αφορούν σε απόλυτους αριθμούς 450.000 νοικοκυριά, δηλαδή ποσοστό τρία στα δέκα. Οι δυσκολίες σε σχέσεις με τις οφειλές δεν σταματούν στο παρόν, αφού οι εκτιμήσεις για το μέλλον είναι εξίσου και περισσότερο απαισιόδοξες. Αναφερόμενο στο άμεσο μέλλον του, το 25% των ερωτηθέντων φαίνεται να δηλώνει, ότι δεν θα καταφέρει να ανταποκριθεί στις φορολογικές του υποχρεώσεις για το επόμενο έτος, ενώ ούτε οι οφειλέτες προς τις τράπεζες θεωρούν, ότι θα είναι ικανοί να εξυπηρετήσουν τις δανειακές τους υποχρεώσεις για το επόμενο έτος σε ποσοστό 32,2%.

Ήδη από τα δεδομένα που παραθέσαμε γίνεται κατανοητό πόσο βαθιά είναι η οικονομική κρίση στη χώρα και πόσο επηρεάζει όλες τις εκφάνσεις της ανθρώπινης δράσης. Η κρίση φαίνεται να επηρεάζει σημαντικά και την ποιότητα της καθημερινότητας. Οι δείκτες κατανάλωσης δείχνουν σημαντικές μειώσεις σε ορισμένα είδη, που θεωρούνται πλέον πολυτέλεια, όπως είναι τα είδη ένδυσης και υπόδησης, οι έξοδοι για ψυχαγωγία ή διασκέδαση, τα είδη διατροφής. Εκτός από μείωση αυτών των δεικτών, παρατηρείται και στροφή σε χαμηλότερης ποιότητας και τιμής αγαθά. Παράλληλα, μεγάλο ποσοστό των νοικοκυριών, 47,8%, δήλωσε ότι καθυστέρησε ή δεν φρόντισε καθόλου να λάβει ιατρικές συμβουλές ή θεραπεία για θέματα υγείας που το απασχολούσαν εξαιτίας οικονομικής ανικανότητας. Την ίδια στιγμή ένα στα τρία νοικοκυριά παραμελεί βασικές λειτουργικές του ανάγκες, όπως είναι το service του αυτοκινήτου του, η πληρωμή των κοινοχρήστων, η αγορά καύσιμης ύλης για θέρμανση.

Οι οικονομικές δυσκολίες του παρόντος σε συνδυασμό με την ευρύτερη κοινωνικοπολιτική κατάσταση δημιουργούν στους πολίτες την εικόνα ενός δυσοίωνου και αγχωτικού μέλλοντος, το οποίο φαντάζει ακόμα πιο δύσκολα διαχειρίσιμο. Με αυτή την οπτική το 63,6% δηλώνει βέβαιο, ότι τα πράγματα θα δυσκολέψουν στο μέλλον, ενώ ένα ακόμα πιο απαισιόδοξο ποσοστό, 27,9%, θεωρεί ότι θα παραμείνει στην ίδια κατάσταση. Οι αισιόδοξες προβλέψεις δεν φαίνεται να έχουν χώρο στον ορίζοντα προσδοκιών, που αναπτύσσουν για τους εαυτούς τους οι πολίτες της ελληνικής κοινωνίας και το γεγονός αυτό από μόνο του αποτελεί σημαντικό παράγοντα, που επιτείνει την αίσθηση άγχους και δυσφορίας.

4.2. Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στον χώρο της Παιδείας

Η οικονομική και χρηματοπιστωτική κρίση, η οποία ταλανίζει την χώρα την τελευταία δεκαετία, άλλαξε σε τεράστιο βαθμό την πραγματικότητα, τόσο στην ιδιωτική όσο και στην δημόσια σφαίρα. Οι αλλαγές, που πραγματοποιήθηκαν, επέφεραν αλυσιδωτές αντιδράσεις σε όλους τους τομείς. Ο εκπαιδευτικός τομέας ήταν ένας από αυτούς που γνώρισαν ραγδαίες εξελίξεις. Η έρευνα της Ευρωπαϊκής Συνδικαλιστικής Επιτροπής για την Εκπαίδευση κατέδειξε, ότι οι δαπάνες για την παιδεία στην Ελλάδα μειώθηκαν σε ποσοστό 20% τα τελευταία χρόνια. Τα απόλυτα νούμερα δίνουν, ίσως, ακόμα πιο έντονα τις δυσάρεστες εξελίξεις στον τομέα. Από τα

7,48 δισεκατομμύρια ευρώ, που σύμφωνα με τον προϋπολογισμό δόθηκαν το 2009 για την παιδεία, καταλήξαμε στα 4,81 δισεκατομμύρια ευρώ το 2015. Αυτή η τεράστια μείωση των δαπανών, όπως ήταν φυσικό έγινε αισθητή σε κάθε έκφανση της δημόσιας εκπαίδευσης, που αφορούσε είτε τους εργαζόμενους σε αυτή, είτε τους μαθητές και το οικογενειακό τους περιβάλλον.

Στα χρόνια της κρίσης καταργήθηκαν στην χώρα πάνω από 2000 σχολικές μονάδες, ενώ παρά τις δεδομένες ανάγκες για προσωπικό, οι προσλήψεις μειώθηκαν κατά 88%. Την ίδια στιγμή, οι εκπαιδευτικοί σε όλες τις βαθμίδες αναγκάστηκαν να αποδεχθούν σημαντικές περικοπές στις αποδοχές τους, όπως ακριβώς έγινε και για το σύνολο των υπαλλήλων του ευρύτερου δημόσιου τομέα. Φυσικά, οι αλλαγές δεν σταμάτησαν εκεί, αφού η μείωση των δαπανών οδήγησε σε αύξηση του ωραρίου των εκπαιδευτικών, σε αύξηση του αριθμού μαθητών ανά τμήμα, σε εμφανείς ελλείψεις σε προμήθειες και πρώτες ύλες, καλλιεργώντας συστηματικά ένα κλίμα αποθάρρυνσης και απογοήτευσης που σημαδεύει τόσο τους εκπαιδευτικούς όσο και τους έλληνες μαθητές.

Ας δούμε, όμως, πιο ξεκάθαρα τις μειώσεις που δέχθηκαν οι εκπαιδευτικοί, ήδη από τα πρώτα χρόνια της κρίσης. Το 2010 με τον Νόμο 3833/2010 μειώθηκαν συνολικά οι αποδοχές στον ευρύτερο δημόσιο τομέα, ενώ παράλληλα θεσπίστηκε ανώτατο όριο αποδοχών και αμοιβών. Πιο συγκεκριμένα, ο νόμος επέφερε μείωση στα επιδόματα ύψους 12% καθώς και μείωση ύψους 30% στα επιδόματα αδείας και εορτών. Τον ίδιο χρόνο, η ψήφιση του Νόμου 3845/2010 οδήγησε σε περαιτέρω μείωση των δημόσιων δαπανών, η οποία μεταφράστηκε για τους εργαζόμενους στην εκπαίδευση σε ακόμα μια περικοπή κατά 8% διαφόρων επιδομάτων, ενώ τα επιδόματα αδείας και εορτών, που ως τότε θεωρούνταν εργασιακά κεκτημένα, καταργήθηκαν εντελώς και τη θέση τους πήρε ένα μικρό πάγιο ποσό, προκειμένου να καμφθούν οι αναμενόμενες αντιδράσεις.

Τον επόμενο χρόνο, όσο η κρίση βάθαινε και πίεζε περισσότερο τα οικονομικά της χώρας, οι αλλαγές που δρομολογήθηκαν στον δημοσιονομικό τομέα ήταν ακόμα μεγαλύτερες και βιαιότερες. Με τον Νόμο 4024/2011 καθιερώθηκε το Ενιαίο Μισθολόγιο των δημοσίων υπαλλήλων, με αποτέλεσμα να υπάρξουν τεράστιες αλλαγές στην βαθμολογική και μισθολογική εξέλιξη των εκπαιδευτικών. Τα μεγαλύτερα προβλήματα τα αντιμετώπισαν οι νεότεροι εκπαιδευτικοί, που είχαν

λιγότερο από δέκα χρόνια προϋπηρεσίας και είδαν τον βασικό τους μισθό να διαμορφώνεται σε πολύ χαμηλά νούμερα σε σχέση με τα χρόνια πριν την κρίση. Πιο συγκεκριμένα σύμφωνα και με τα δεδομένα του European Commission / EACEA / Eurydice (2013) ο μισθός των ελλήνων νεοδιοριζόμενων εκπαιδευτικών από το 2009 έως το 2013 μειώθηκε κατά 40%, ποσοστό πρωτοφανές για χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Δεν είναι όμως οι φθίνουσες μεταβολές στο μισθολόγιο των εργαζομένων στην εκπαίδευση το μόνο προβληματικό πεδίο. Το σύνολο των αλλαγών, που προέκυψαν ως αποτέλεσμα για την δημοσιονομική εξομάλυνση της χώρας, μετέβαλαν πλήρως το τοπίο όλων των εκφάνσεων της κοινωνικής ζωής. Αναφορικά με τον τομέα της παιδείας, πολλές από τις αλλαγές που επιβλήθηκαν σε αυτόν, οδήγησαν σε βίαιες μεταβολές του εργασιακού πλαισίου και της δεδομένης ως τότε οικονομικής και εργασιακής πραγματικότητας. Το γεγονός αυτό επέφερε στους εργαζόμενους έντονο κλίμα εργασιακής ανασφάλειας, το οποίο εκ των πραγμάτων δεν λειτούργησε βοηθητικά. Οι περαιτέρω αλλαγές στην παιδεία είχαν ως αποτέλεσμα την διαθεσιμότητα 2600 εκπαιδευτικών, ενώ την ίδια περίοδο καταργήθηκαν πενήντα ειδικότητες της τεχνολογικής εκπαίδευσης, οι οποίες οδήγησαν σε απολύσεις πλεονάζοντος προσωπικού. Παράλληλα, καταργήθηκαν οργανικές θέσεις, έγιναν τροποποιήσεις στις αναθέσεις μαθημάτων, με στόχο την συρρίκνωση του προσωπικού, αυξήθηκε το διδακτικό ωράριο στην δευτεροβάθμια με τον ίδιο απώτερο στόχο.

Σωρευτικά όλες αυτές οι αλλαγές είναι δεδομένο, πως επηρέασαν σε ένα μεγάλο βαθμό τόσο τους λειτουργούς της εκπαίδευσης όσο και την ίδια την διαδικασία. Η εργασιακή ανασφάλεια, οι οικονομικές δυσκολίες, οι ελλείψεις σε πρώτες ύλες σε καθημερινή βάση διαμόρφωσαν μια πραγματικότητα, η οποία διαπνέεται και περιγράφεται με τα πιο μουντά χρώματα. Οι δυσκολίες, ωστόσο, δεν σταματούν εκεί, καθώς στην σχολική πραγματικότητα προστίθενται και οι μαθητές, που από την δική τους μεριά βιώνουν τις οικονομικές δυσκολίες από το οικογενειακό τους περιβάλλον, την ματαίωση των ονείρων και των προσδοκιών τους, την μιζέρια της δύσκολα βιωμένης πραγματικότητας. Όλα αυτά φαίνονται να έχουν σαν αποτέλεσμα την μεταβολή της στάσης τους, τόσο απέναντι στο σχολικό χώρο, όσο και απέναντι στην μεταφερόμενη σχολική γνώση.

5. Βιβλιογραφική ανασκόπηση

Το ζήτημα του εργασιακού άγχους γενικά, αλλά και το εργασιακό άγχος των εκπαιδευτικών ειδικότερα, έχει γίνει αντικείμενο πολλών ερευνών, που έχουν διενεργηθεί σε πολλές χώρες ανά τον κόσμο. Λαμβάνοντας ως δεδομένο, βέβαια, τις διαφορετικές κοινωνικοπολιτικές και οικονομικές συνθήκες, που επικρατούν σε κάθε χώρα, καθώς και τις διαφορές σε θέματα νοοτροπίας και κουλτούρας, αλλά και σε αυτές που μπορεί να υπάρχουν στον τρόπο και τις μεθόδους εργασίας, δεν μπορούμε να θεωρήσουμε συγκρίσιμα τα αποτελέσματα αυτών των ερευνών και να αποκτήσουμε μια ευρύτερη εικόνα επί του θέματος. Προκειμένου, ωστόσο, να διερευνήσουμε και να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται και βιώνουν το άγχος στον εργασιακό τους χώρο οι έλληνες εκπαιδευτικοί, θα επικεντρωθούμε στις έρευνες που αφορούν την ελληνική πραγματικότητα.

Σχετικά με την ελληνική πραγματικότητα διαθέτουμε αρκετές έρευνες, οι οποίες διερευνούν ποικιλοτρόπως το ζήτημα και μπορούν να μας προσφέρουν τα αποτελέσματά τους. Από τις πρώτες έρευνες στο θέμα υπήρξε αυτή του Αλεξόπουλου (1990), η οποία διενεργήθηκε σε εκπαιδευτικούς της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Σύμφωνα με την έρευνα του Αλεξόπουλου οι βασικοί παράγοντες, οι οποίοι δημιουργούν στρες στους εκπαιδευτικούς ομαδοποιούνται στους παρακάτω λόγους. Για τον Αλεξόπουλο το άγχος των ελλήνων εκπαιδευτικών προκύπτει από την έλλειψη πειθαρχικών κυρώσεων σε άτομα, που δρουν λανθασμένα ή ακόμα και παράτυπα στην εργασία τους, από την πίεση χρόνου που βιώνουν οι εργαζόμενοι στον κλάδο, από τις μη ικανοποιητικές συνθήκες εργασίας, από τις σχέσεις με το άμεσο περιβάλλον, που περιλαμβάνει τους συναδέλφους και από την συμπεριφορά των μαθητών και το σχολικό περιβάλλον ευρύτερα.

Λίγα χρόνια αργότερα διενεργήθηκε νέα έρευνα από τους Λεονταρή, Κυρίδη και Γιαλαμά, το 2000. Η έρευνα πήρε ως δείγμα 477 έλληνες εκπαιδευτικούς, που υπηρετούσαν στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, και είχε στόχο να διερευνήσει το εργασιακό άγχος της επαγγελματικής αυτής ομάδας, θέτοντας, όμως, την παράμετρο των δημογραφικών και ψυχολογικών χαρακτηριστικών των ερωτώμενων. Τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν, ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των εκπαιδευτικών θεωρεί ότι η δουλειά τους εμπεριέχει μέτριου βαθμού στρες. Όσον αφορά το ρόλο,

που παίζει ένα βασικό δημογραφικό χαρακτηριστικό, όπως το φύλο, τα δεδομένα της έρευνας έδειξαν ότι οι γυναίκες εκπαιδευτικοί αντιμετωπίζουν υψηλότερα επίπεδα στρες από ότι οι άνδρες συναδέλφοί τους. Στην έρευνα των Λεοντάρη, Κυρίδη, Γιαλαμά (2000) παρατηρήθηκαν, επίσης, αξιόλογες στατιστικές διαφορές, όσον αφορά ένα ακόμα δημογραφικό χαρακτηριστικό. Συγκεκριμένα, έγινε αντιληπτό ότι οι εκπαιδευτικοί που διέμεναν σε αγροτικές περιοχές έδειξαν να βιώνουν υψηλότερα επίπεδα άγχους, σε σύγκριση με τους συναδέλφους τους που ζούσαν σε ημιαστικές ή αστικές περιοχές. Επιπλέον, φάνηκε, ότι τα άτομα με χαμηλή αυτοεκτίμηση και προσωπικό και διαπροσωπικό έλεγχο παρουσιάζουν υψηλότερα επίπεδα άγχους. Τα υπόλοιπα δημογραφικά χαρακτηριστικά, όπως η ηλικία, η οικογενειακή κατάσταση, τα χρόνια υπηρεσίας και το επίπεδο σπουδών δεν έδωσαν στην συγκεκριμένη έρευνα αποτελέσματα με σημαντικές στατιστικές διαφορές.

Μια άλλη πιλοτική έρευνα των Antoniou, Polychroni & Walters (2000) εστίασε το ενδιαφέρον της στους εκπαιδευτικούς ειδικής αγωγής στην Ελλάδα. Το δείγμα προερχόταν από 110 εκπαιδευτικούς, οι οποίοι εργάζονταν στο σύνολό τους στο αστικό περιβάλλον της πρωτεύουσας. Η έρευνα έδειξε, ότι η εκπαιδευτικοί αυτοί φαίνεται να έχουν μέτρια έως υψηλά επίπεδα άγχους. Όσον αφορά τους παράγοντες, που τους δημιουργούν άγχος, περιστρέφονται, κυρίως, γύρω από την δεδομένη δυσκολία του να διδάσκουν παιδιά με ειδικές ανάγκες, τον υπερβολικό φόρτο εργασίας λόγω ελλείψεων στο προσωπικό, το μειωμένο ενδιαφέρον της πολιτείας για αυτές τις κοινωνικές ομάδες, που μεταφράζεται σε έλλειψη πόρων και εξοπλισμού, τον αυξημένο αριθμό μαθητών ανά τάξη και γενικά την μειωμένη υποστήριξη. Στην έρευνα αυτή οι στρεσογόνοι παράγοντες ομαδοποιήθηκαν επί της ουσίας σε τρεις κατηγορίες, σε αυτούς που αφορούσαν την διαχείριση μαθητών με ιδιαίτερα δύσκολη συμπεριφορά, σε αυτούς που προέκυπταν εξαιτίας πρακτικών ζητημάτων, όπως ο αυξημένος όγκος εργασίας και η έλλειψη χρόνου, και σε όσους αφορούσαν στα προβλήματα, που προέκυπταν από το ελλιπές ενδιαφέρον της πολιτείας. Οι τρεις αυτές κατηγορίες προβλημάτων οδηγούσαν τους εκπαιδευτικούς σε σωματική και πνευματική κούραση, ματαίωση των προσδοκιών τους, χαμηλή αυτοεκτίμηση, επειδή θεωρούσαν, ότι δεν ανταποκρίνονταν επαρκώς στον ρόλο τους και τελικά σε εργασιακό άγχος, που με τη σειρά του επέφερε την επαγγελματική εξουθένωση.

Μια ακόμα έρευνα, αυτή του Lazuras, (2006) είχε ως δείγμα εκπαιδευτικούς ειδικής αλλά και γενικής αγωγής. Πιο συγκεκριμένα, το δείγμα αφορούσε 36

εκπαιδευτικούς γενικής αγωγής και 34 ειδικής, στην περιοχή της Θεσσαλονίκης. Διερευνώντας ένα σύνολο παραγόντων, που οδηγούν σε εργασιακό άγχος, ο Lazaras κατέληξε, ότι οι εκπαιδευτικοί ειδικής αγωγής σημείωναν υψηλότερη βαθμολογία σε όλους τους παράγοντες σε σύγκριση με τους συναδέλφους τους της γενικής αγωγής, ωστόσο, αυτό δεν τους οδηγούσε σε αρνητικά συναισθήματα για την εργασία τους, ούτε ένιωθαν μεγαλύτερη αποξένωση από αυτήν.

Σε πιο πρόσφατη έρευνα, όπως είναι αυτή των Παπαδόπουλου και Σταμόπουλου (2011) το δείγμα προήλθε από 360 εκπαιδευτικούς, που δουλεύουν σε δημόσια και ιδιωτικά σχολεία στην περιφέρεια της Αθήνας. Στην έρευνα αυτή παρατηρήθηκε, ότι δημογραφικά δεδομένα, όπως το φύλο, η ηλικία, τα χρόνια υπηρεσίας και τα επιστημονικά προσόντα του εκπαιδευτικού, αλλά και σταθερές όπως ο τύπος του σχολείου ή ο τομέας εργασίας δεν αποτέλεσαν παράγοντες επηρεασμού του άγχους του δείγματος. Αντίθετα, φάνηκε ότι βασικός παράγοντας επιρροής αποτελούσε η οικογενειακή κατάσταση του ερωτώμενου με αποτέλεσμα οι έγγαμοι εκπαιδευτικοί να παρουσιάζουν μεγαλύτερα ποσοστά άγχους από τους άγαμους εκπαιδευτικούς. Οι έγγαμοι εκπαιδευτικοί απάντησαν, ότι το άγχος που βιώνουν στην εργασία τους προκύπτει, κυρίως, από την δυσκολία διαχείρισης του χρόνου σε σχέση με την οικογένειά τους.

Στην ίδια έρευνα οι ερωτώμενοι απάντησαν, ότι το άγχος τους θα μπορούσε να περιοριστεί εφόσον πραγματοποιηθούν κάποιες αλλαγές σε επίπεδο σχολικής μονάδας. Οι αλλαγές αυτές αφορούσαν τις ασάφειες ρόλων, που πολλές φορές οδηγούν σε συγκρούσεις μεταξύ των συναδέλφων, την περιοχή εργασίας, η οποία επιθυμούσαν να είναι εύκολα προσβάσιμη σε αυτούς, ώστε να αποφεύγεται το χάσιμο χρόνου εξαιτίας των μετακινήσεών τους, την πραγματοποίηση μελετών προκειμένου ο σχολικός χώρος να είναι εργονομικά εύκολος γι αυτούς. Ακόμα επιδίωκαν αλλαγές όσον αφορά το πνεύμα συνεργασίας μεταξύ εκπαιδευτικών και διοίκησης, ώστε να επιλύονται τα προβλήματα που ανακύπτουν, τη συνεχή στήριξη, ώστε να μπορούν να επιμορφώνονται ή να καταρτίζονται για να μπορούν να ακολουθούν τις εξελίξεις του γνωστικού τους αντικειμένου, τη μέριμνα για τα παιδιά των εκπαιδευτικών, όταν αυτά βρίσκονται σε μικρή ακόμα ηλικία, ακόμα και θέματα μετακίνησης ή μετάθεσης, όταν πρόκειται για συζύγους προκειμένου να διευκολύνονται.

Στην έρευνα της η Kalyva (2013) έκανε μια προσέγγιση του εργασιακού άγχους των εκπαιδευτικών, θέτοντας ως βασική παράμετρο την οικονομική κρίση, που διέρχεται η χώρα από το 2009. Μελετώντας 384 εκπαιδευτικούς της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης στην περιοχή της Βόρειας Ελλάδας, συμπέρανε πως παρά τις βίαιες οικονομικές αλλαγές, που έχουν δεχθεί ο κλάδος των εκπαιδευτικών δεν διαπιστώνονται υψηλότερα ποσοστά άγχους σε σύγκριση με τα προηγούμενα χρόνια. Η σταθερότητα αυτή φαίνεται να εξηγείται ως αποτέλεσμα από τη μια λόγω του γεγονότος ότι πρόκειται για μια δουλειά στον δημόσιο τομέα, ο οποίος θεωρείται ακόμα ασφαλής στην χώρα, με μεγάλες περιόδους διακοπών, μάλιστα, ενώ από την άλλη στο γεγονός ότι δεν υπάρχει επίσημη διαδικασία αξιολόγησης (Κάντας & Vasilaki, 1997). Σύμφωνα με την έρευνα, λοιπόν, φάνηκε ότι οι ακραίες οικονομικές αλλαγές, που πραγματοποιήθηκαν μέσα σε όλα αυτά τα χρόνια, επειδή αφορούσαν το σύνολο σχεδόν της χώρας, αλλά και επειδή ενσωματώθηκαν από τους εκπαιδευτικούς κλιμακωτά, δεν υπήρξαν παράγοντες περαιτέρω εργασιακού άγχους. Φάνηκε, αντίθετα, ότι οι αιτίες του άγχους τους εξακολουθούν να προκύπτουν, κυρίως, από λόγους που αφορούν ζητήματα συμπεριφοράς μαθητών, τον όγκο εργασίας, το μεγάλο αριθμό μαθητών στην τάξη, την ασφάλεια των μαθητών και τις εφημερίες.

Την ίδια παράμετρο, αυτή της οικονομικής κρίσης, έθεσε στην έρευνα της και η Στάγια (2014). Μέσα από έρευνα που διεξήχθη σε εκπαιδευτικούς της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, προέκυψε, πως ενώ οι οικονομικές δυσκολίες είναι εμφανείς σε μέτριο βαθμό στο δείγμα και αποτυπώνονται στις αλλαγές στην καταναλωτική τους συμπεριφορά, αλλά και στις περικοπές δαπανών του νοικοκυριού τους, δεν συνδυάστηκαν απαραίτητα με το άγχος, που βιώνουν στον χώρο εργασίας. Το μέτριο εργασιακό άγχος των εκπαιδευτικών, σύμφωνα με την έρευνα οφείλεται σε ζητήματα εργασιακής ανασφάλειας, στις συνεχόμενες αλλαγές από τις κυβερνήσεις στην εκπαιδευτική πολιτική, οι οποίες πολλές φορές διακρίνονται από προχειρότητα, και στους ανεπαρκείς μισθούς. Παράλληλα, μέσα από την έρευνα προέκυψε ότι μεγαλύτερη οικονομική πίεση αισθάνονται οι νεότεροι εκπαιδευτικοί, οι οποίοι βιώνουν και περισσότερο στρες εξαιτίας της απειρίας τους. Επίσης, αναφορικά με το αίσθημα του άγχους και η έρευνα αυτή έδειξε ότι οι γυναίκες σημειώνουν υψηλότερα ποσοστά από τους άνδρες.

Τέλος, η ποσοτική μελέτη των Κάμτσιου και Λώλη (2016) η οποία διενεργήθηκε σε πολύ μεγάλο δείγμα, 1447 εκπαιδευτικών από την πρωτοβάθμια και

δευτεροβάθμια εκπαίδευση, από όλες τις ειδικότητες και σε όλη την Ελλάδα, σε αντίθεση με άλλες έρευνες δείχνει, ότι οι Έλληνες εκπαιδευτικοί βιώνουν υψηλά επίπεδα άγχους και άρα επαγγελματικής εξουθένωσης. Οι βίαιες οικονομικές αλλαγές στην κοινωνία, εξαιτίας των ρυθμιστικών προσπαθειών των μνημονίων, έχουν δημιουργήσει ή επιτείνει το αίσθημα της εργασιακής ανασφάλειας, το οποίο δεν υπήρχε ή υπήρχε σε μικρό βαθμό κατά τα προηγούμενα χρόνια. Οι ερευνητές προτείνουν να δημιουργηθεί ένα οργανωμένο δίκτυο παροχής συμβουλευτικής στήριξης, που θα συμβάλλει στην επίλυση προσωπικών, επαγγελματικών και ψυχολογικών προβλημάτων των εκπαιδευτικών, ώστε να μειωθούν τα επίπεδα της επαγγελματικής τους εξουθένωσης.

6. Τα ερευνητικά κενά και η πρωτοτυπία της έρευνας

Στη σύγχρονη εποχή, το έργο των εκπαιδευτικών βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος όλων των χωρών, καθώς η εκπαίδευση αποτελεί έναν από τους κυριότερους παράγοντες που καθορίζουν την κοινωνική, πολιτική και οικονομική ανάπτυξη ενός κράτους. Καθημερινά οι εκπαιδευτικοί έρχονται σε επαφή με μεγάλο πλήθος μαθητών και καθηγητών και ταυτόχρονα, καλούνται να αφομοιώσουν και να εφαρμόσουν συνεχώς νέες γνώσεις επιτελώντας υπεύθυνα τον παιδαγωγικό τους ρόλο. Η πολυπλοκότητα του εκπαιδευτικού έργου, οι απαιτήσεις που έχει ο ρόλος των εκπαιδευτικών και οι συνθήκες του εργασιακού περιβάλλοντός τους, δημιουργούν στους εκπαιδευτικούς έντονο άγχος που επιφέρει προβλήματα σωματικής και ψυχικής υγείας στους ίδιους και επιδρά αρνητικά στην εκπαιδευτική πράξη (Kyriacou & Sutcliffe, 1978) και στην καλή σχολική επίδοση των μαθητών (Maslach & Jackson, 1981).

Αρκετές μελέτες έχουν διερευνήσει τα επίπεδα του επαγγελματικού άγχους των εκπαιδευτικών και των κυριότερων στρεσογόνων παραγόντων που το προκαλούν, με διάφορα αποτελέσματα. Τα συμπεράσματα που προέκυψαν φαίνεται να διαφοροποιούνται ως προς τα επίπεδα του εργασιακού άγχους των εκπαιδευτικών, **από χαμηλά** (Koustelios & Kousteliou, 1998, Kalyva, 2013), **μέτρια** (Λεονταρή, Κυρίδης & Γιαλαμάς, 2000 · Χαραλάμπους 2012) **μέτρια έως υψηλά** (Antonioni et al., 2006), **υψηλά** (Κατσιούλα & Χατζηπαναγιώτου, 2014) και **πολύ υψηλά έως**

εξαιρετικά υψηλά (Borg & Ridin, 1991· Travers & Cooper, 1993). Ωστόσο και τα ευρήματα που αφορούν στις πηγές άγχους των εκπαιδευτικών φαίνεται να διαφοροποιούνται. Αναλυτικότερα: στην έρευνα των Λεονταρή, Κυρίδη & Γιαλαμά, (2000), αναδεικνύονται ως σημαντικότερες πηγές άγχους οι συνθήκες εργασίας, η σχετική αυτονομία του εκπαιδευτικού έργου, το είδος της γραφειοκρατικής δομής του σχολικού οργανισμού, το ωράριο και η αξιολόγηση των εκπαιδευτικών. Στην έρευνα των Παπαδοπούλου & Φραγκούλη (2010), αναδεικνύονται ως κυριότερες πηγές άγχους οι κακές κτιριακές υποδομές και οι ελλείψεις σε υλικοτεχνική υποδομή και παιδαγωγικό και εποπτικό υλικό. Στην έρευνα των Παπαδόπουλου & Σταμιόπουλου, (2011), αναδεικνύονται ως ουσιαστικότερες πηγές άγχους η διαχείριση του χρόνου και η οικογενειακή κατάσταση του εκπαιδευτικού, αφού οι έγγαμοι εκπαιδευτικοί φαίνεται να είναι περισσότερο αγχωμένοι από την εργασία τους λόγω των πολλαπλών υποχρεώσεών τους. Στην έρευνα της Kalyva, (2013) αναδεικνύονται ως σημαντικότερες πηγές άγχους τα προβλήματα πειθαρχίας των μαθητών, ο μεγάλος αριθμός μαθητών στην τάξη, ο υπερβολικός φόρτος εργασίας, η ασφάλεια των μαθητών και οι εφημερίες των εκπαιδευτικών.

Είναι προφανές πως η βαθύτερη γνώση των παραγόντων που επιδρούν στο εργασιακό άγχος των εκπαιδευτικών μπορεί να οδηγήσει στον σχεδιασμό στρατηγικών μείωσής του και στη βελτίωση της ποιότητας ζωής των εκπαιδευτικών όπως και του παρεχόμενου εκπαιδευτικού έργου (Kyriacou, 1987).

Πιθανότατα, η κρίση των τελευταίων ετών που έχει δημιουργήσει νέες συνθήκες και έχει επηρεάσει τη ζωή όλων μας, να έχει επηρεάσει τα επίπεδα του επαγγελματικού άγχους των εκπαιδευτικών και να υπάρξουν αποτελέσματα διαφορετικά από αυτά των ερευνών πριν το 2010, πριν δηλαδή την εμφάνιση της οικονομικής κρίσης. Θα παρουσίαζε λοιπόν, ιδιαίτερο ενδιαφέρον να μελετηθεί αν και κατά πόσο η οικονομική κρίση της τελευταίας δεκαετίας αποτελεί έναν πρόσθετο παράγοντα εργασιακού άγχους για τους εκπαιδευτικούς που ζουν σε μια συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή της χώρας, τον νομό Αργολίδας, έναν νομό όπου παραδοσιακά αρκετές οικογένειες έχουν κύριο ή πρόσθετο εισόδημα που προέρχεται από γεωργικές καλλιέργειες ή τουριστικές επιχειρήσεις.

Β' ΜΕΡΟΣ: ΕΡΕΥΝΑ

7.1. Σκοπός και ερευνητικά ερωτήματα

Σκοπός της συγκεκριμένης έρευνας είναι να διερευνηθούν τα επίπεδα του επαγγελματικού άγχους καθώς και τα επίπεδα της οικονομικής δυσκολίας των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης του νομού Αργολίδας, ύστερα από τις αλλαγές που συντελέστηκαν στις εργασιακές συνθήκες ζωής τους, λόγω της οικονομικής κρίσης. Επίσης, να διερευνηθεί εάν υπάρχει συσχέτιση μεταξύ του επαγγελματικού άγχους των εκπαιδευτικών με τα επιπλέον εισοδήματα που μπορεί να έχουν οι ίδιοι από επιχειρήσεις, καλλιέργειες, αγροτουρισμό κλπ.

Με βάση τον παραπάνω σκοπό, διατυπώνονται τα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα:

1. Ποιες είναι οι βασικές πηγές άγχους των εκπαιδευτικών της Α/θμιας εκπαίδευσης του νομού Αργολίδας;
2. Ποια είναι τα επίπεδα του επαγγελματικού άγχους που βιώνουν οι εκπαιδευτικοί της Α/θμιας εκπαίδευσης του νομού Αργολίδας;
3. Ποιο είναι το επίπεδο της αίσθησης οικονομικής δυσκολίας που βιώνουν οι εκπαιδευτικοί της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης του νομού Αργολίδας;
4. Ποιος είναι ο βαθμός συσχέτισης του επαγγελματικού άγχους:
  - i) Με τα επιπρόσθετα, συρρικνούμενα λόγω της κρίσης, εισοδήματα που μπορεί να έχουν οι εκπαιδευτικοί από γεωργικές καλλιέργειες ή τουριστικές επιχειρήσεις;
  - ii) Με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά των εκπαιδευτικών όπως: το φύλο, η ηλικία, η οικογενειακή κατάσταση, τα χρόνια υπηρεσίας, το μορφωτικό επίπεδο και η σύμβαση εργασίας;

Ως «άγχος των εκπαιδευτικών», όπως ορίστηκε στην έρευνα των Kyriacou και Sutcliffe (1978) χαρακτηρίζεται η αντίδραση των εκπαιδευτικών, η οποία μπορεί να έχει σωματικές και ψυχολογικές προεκτάσεις και προκύπτει από τις πιέσεις που ασκούνται σε αυτούς μέσα στο εργασιακό τους περιβάλλον και αντιμετωπίζονται ως απειλή για την υγεία τους ή την αυτοεκτίμησή τους. Αυτές οι αντιδράσεις μπορούν να

γίνουν αντιληπτές μέσα από βιοχημικές μεταβολές στους σωματικούς δείκτες, όπως αύξηση των καρδιακών παλμών, της αρτηριακής πίεσης ή και ευρύτερες ψυχολογικές αντιδράσεις, όπως είναι ο θυμός ή η κατάθλιψη.

Επίσης, ως «οικονομική δυσκολία» ορίζεται «η κατάσταση κατά την οποία τα έσοδα ενός ατόμου ή μιας οικογένειας είναι λιγότερα από αυτά που απαιτούνται για την κάλυψη των βασικών αναγκών και των ανειλημμένων οικονομικών υποχρεώσεων με αποτέλεσμα να υπάρχει μεταβολή των κύριων καταναλωτικών συμπεριφορών και συνθηθειών για να αντιμετωπιστεί η κατάσταση» (Barrera et al, 2001).

Τέλος, ο όρος «αίσθηση οικονομικής δυσκολίας» αναφέρεται στο βαθμό «στον οποίο το άτομο αισθάνεται άγχος ως αποτέλεσμα της έλλειψης ισοζυγίου μεταξύ των εκτιμώμενων αναγκών και των διαθέσιμων οικονομικών πόρων» (Στάγια 2014).

7.2. Δείγμα και μέθοδος δειγματοληψίας

Το δείγμα της έρευνας περιέλαβε 161 εκπαιδευτικούς της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης που υπηρετούν σε δημοτικά σχολεία και νηπιαγωγεία του νομού Αργολίδας κατά το σχολικό έτος 2018-2019. Η επιλογή της ομάδας αυτής των εκπαιδευτικών έγινε γιατί η ερευνήτρια εργάζεται ως εκπαιδευτικός σε σχολείο της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης του νομού και η πρόσβαση για την παράδοση και τη συλλογή των ερωτηματολογίων δεν θα ήταν δύσκολη, χρονοβόρα και δαπανηρή. Η δειγματοληπτική μέθοδος που εφαρμόστηκε είναι η δειγματοληψία με πιθανότητα και πιο συγκεκριμένα η απλή, τυχαία δειγματοληψία κατά την οποία επιλέγονται άτομα από τον πληθυσμό έτσι ώστε κάθε άτομο να έχει ίσες πιθανότητες να επιλεγεί. Πρόκειται για τη δημοφιλέστερη και ακριβέστερη μορφή δειγματοληψίας στην ποσοτική έρευνα, επειδή ο ερευνητής/τρια μπορεί να υποστηρίξει ότι το δείγμα είναι αντιπροσωπευτικό του πληθυσμού και επομένως, μπορούν να γίνουν γενικεύσεις σ' αυτόν (Creswell, 2016).

Πριν διεξαχθεί η έρευνα, κατασκευάστηκε το ερωτηματολόγιο το οποίο απαντήθηκε από πέντε εθελοντές δασκάλους και αφού επισημάνθηκαν σχόλια στην διατύπωση των ερωτήσεων, δόθηκε ξανά στην ερευνήτρια για την διόρθωσή του και την τελική οριστικοποίησή του. Κατόπιν, ενημερώθηκε η διεύθυνση πρωτοβάθμιας

εκπαίδευσης του νομού Αργολίδος για τη διεξαγωγή και τους σκοπούς της έρευνας και ζητήθηκαν στοιχεία των σχολείων και του αριθμού των εργαζομένων εκπαιδευτικών που υπηρετούν στο νομό. Στη συνέχεια, υπήρξε επικοινωνία με τους διευθυντές των σχολικών μονάδων για τον προγραμματισμό των συναντήσεων και ακολούθησε η πρώτη μετάβαση της ερευνήτριας στα σχολεία. Εκεί έγινε μια σχετική ενημέρωση για τους σκοπούς της έρευνας στους εκπαιδευτικούς των σχολείων και δόθηκαν τα ερωτηματολόγια για συμπλήρωση. Σε επικοινωνία με τους διευθυντές των σχολείων μετά την συμπλήρωση τους, ακολούθησε και δεύτερη μετάβαση στα σχολεία για τη συλλογή των ερωτηματολογίων. Μετά την παραλαβή των συμπληρωμένων ερωτηματολογίων και την αποδελτίωσή τους, ακολούθησε στατιστική ανάλυση δεδομένων με το πρόγραμμα SPSS 24.0, (Statistical Package for the Social Sciences), το οποίο πρόσφερε δυνατότητες για τη δημιουργία αναφορών, την ανάλυση των ερευνητικών δεδομένων καθώς και τη γραφική αναπαράστασή τους. Αφού ολοκληρώθηκε η έρευνα, στάλθηκε κείμενο με τα βασικά πορίσματα και ευχαριστήριο στα σχολεία και στους εκπαιδευτικούς για την συμμετοχή τους.

7.3. Ερευνητικό εργαλείο

Έχοντας σκοπό να συγκεντρωθούν ακριβείς πληροφορίες για τις πηγές, τα επίπεδα του επαγγελματικού άγχους καθώς και τα επίπεδα της αίσθησης της οικονομικής δυσκολίας των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης του νομού Αργολίδας, επιλέχθηκε η ποσοτική ερευνητική διαδικασία μέσω ερωτηματολογίου με κλειστού τύπου ερωτήσεις. Τα ερωτήματα κλειστού τύπου δεν αφήνουν μεγάλα περιθώρια για διφορούμενες απαντήσεις (Robson, 2010). Επιπλέον, προσφέρονται για στατιστική ανάλυση και συμπληρώνονται εύκολα και γρήγορα μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα (Cohen, Manion & Morrison, 2008). Μαζί με το ερωτηματολόγιο δόθηκε συνοδευτική επιστολή όπου πληροφορούσε τους εκπαιδευτικούς για το σκοπό της έρευνας και τονίστηκε η ανωνυμία των απαντήσεων προκειμένου να δοθούν ειλικρινείς και έγκυρες απαντήσεις από τους ερωτώμενους. Οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να συμπληρώσουν ένα ερωτηματολόγιο που διαιρείται σε τρία μέρη:

A. *Πρώτο μέρος: Ερωτηματολόγιο δημογραφικών στοιχείων.* Το ερευνητικό εργαλείο περιλαμβάνει ερωτήσεις με προκαθορισμένες δυνατότητες

επιλογής απάντησης για εύκολη συμπλήρωση, που εξετάζουν το φύλο, την ηλικία, την οικογενειακή κατάσταση, τον αριθμό των παιδιών, τα χρόνια υπηρεσίας στην εκπαίδευση, το επίπεδο των σπουδών των εκπαιδευτικών, την ειδικότητά τους, την σύμβαση εργασίας τους, τον τόπο κατοικίας τους και τυχόν επιπρόσθετα εισοδήματά τους. Τα δημογραφικά χαρακτηριστικά θα βοηθήσουν στην επεξεργασία των αποτελεσμάτων της έρευνας.

B. Δεύτερο μέρος: Ερωτηματολόγιο Πηγών Επαγγελματικής Έντασης. Το ερωτηματολόγιο εξετάζει τις πηγές άγχους των εκπαιδευτικών. Στηρίχθηκε σε διεθνώς αναγνωρισμένα εργαλεία (Kyriacou & Sutcliffe, 1978 κ.ά.) και προσαρμόστηκε στα ελληνικά δεδομένα από τη Μούζουρα (2005) και τη Χαραλάμπους (2012). Αποτελείται από τριάντα στοιχεία-δηλώσεις και δίνεται η δυνατότητα στους εκπαιδευτικούς να σημειώσουν και άλλες πηγές έντασης με τη λέξη «άλλο». Το ερωτηματολόγιο εξετάζει τις πηγές άγχους των εκπαιδευτικών που σχετίζονται με θέματα μάθησης και συμπεριφοράς των μαθητών (δηλώσεις 1-6), με το εργασιακό περιβάλλον (δηλώσεις 7-14), με την έλλειψη στήριξης και κύρους του εκπαιδευτικού επαγγέλματος (δηλώσεις 15-22), με προβλήματα οικονομικής φύσεως (δηλώσεις 23-27) και με πηγές άγχους που προέρχονται από οικογενειακά προβλήματα (δηλώσεις 28-30).

Οι απαντήσεις δόθηκαν σε πεντάβαθμη κλίμακα τύπου Likert από το 1 έως το 5 (καθόλου, λίγο, μέτρια, πολύ, υπερβολικά). Με βάση την κλίμακα αυτή, ο μέσος όρος με τιμή από 0-2 μας δείχνει ότι υπάρχει μηδενικό ή ελάχιστο στρες, ο μέσος όρος 3 μας δείχνει ότι υπάρχει στρες μέτριας έντασης και ο μέσος όρος άνω του 3 μας δείχνει ότι υπάρχει πολύ επαγγελματικό στρες στους εκπαιδευτικούς.

Οι δηλώσεις 6, 20, 21, 22, 24, 28 και 29 έχουν προστεθεί από την ίδια την ερευνήτρια κατόπιν συζητήσεων για τις πηγές του άγχους με αρκετούς εκπαιδευτικούς.

(6= υπευθυνότητα για την ασφάλεια των μαθητών, 20= κατάργηση ή συγχώνευση σχολικών μονάδων και οργανικών θέσεων, 21= αύξηση ωραρίου, 22= συμπλήρωση ωραρίου σε άλλα σχολεία, 24=οικονομική υποβάθμιση επαγγέλματος-δραστικές περικοπές τα τελευταία χρόνια, 28=προβλήματα προσωπικά, 29=σύγκρουση ανάμεσα στην εργασία και στις οικογενειακές υποχρεώσεις). Σχετικά με την εγκυρότητα του ερωτηματολογίου, υπήρξε ενδελεχής έλεγχος από αρκετές έρευνες (Μούζουρα 2005, Χαραλάμπους 2012), ενώ όσον αφορά την αξιοπιστία του,

ο δείκτης (Cronbach' s alpha) έδωσε την τιμή 0.731 που θεωρείται αρκετά ικανοποιητική.

Γ) *Τρίτο μέρος : Ερωτηματολόγιο κλίμακας Μέτρησης Αίσθησης της Οικονομικής Δυσκολίας.* Το ερωτηματολόγιο περιλαμβάνει δεκαεννέα στοιχεία-δηλώσεις που μελετούν τις απόψεις των εκπαιδευτικών για το επίπεδο αίσθησης της οικονομικής τους δυσκολίας. Οι ερωτήσεις του είναι παρμένες από το διαδεδομένο εργαλείο μέτρησης αίσθησης της οικονομικής δυσκολίας Barrera, Caples & Tein, (2001), και διαιρείται σε τρία τμήματα. Το πρώτο τμήμα που αποτελείται από τις δηλώσεις 31, 32 και 33 και διερευνά την αίσθηση της οικονομικής πίεσης, αξιολογείται σε πεντάβαθμη κλίμακα τύπου Likert: 1=σχεδόν ποτέ έως 5= σχεδόν πάντα. Το δεύτερο τμήμα που αποτελείται από τις δηλώσεις 34,35,36,37,38,39,40 και διερευνά τις απόψεις των εκπαιδευτικών για την κάλυψη των βασικών αναγκών τους, αξιολογείται σε πεντάβαθμη κλίμακα τύπου Likert: 1=συμφωνώ απόλυτα έως 5=διαφωνώ απόλυτα. Τέλος, το τρίτο τμήμα αποτελείται από τις δηλώσεις 41,42,43,44,45,46,47,48 και 49, που διερευνούν τις περικοπές και τις οικονομικές αναπροσαρμογές και κατηγοριοποιούνται σε κλίμακα ναι/όχι. Τα μερικά άθροισμα που προκύπτουν από κάθε τμήμα δίνουν το γενικό άθροισμα που δείχνει το επίπεδο της οικονομικής δυσκολίας. Η εγκυρότητα του εργαλείου ελέγχθηκε με παραγοντική ανάλυση από τους κατασκευαστές του, ενώ ο έλεγχος αξιοπιστίας (Cronbach' s alpha) έδωσε τις εξής τιμές ανά υποκλίμακα: στο πρώτο τμήμα 0,828, στο δεύτερο τμήμα 0,974 και στο τρίτο τμήμα 0,854 που θεωρούνται τιμές ικανοποιητικές (Bradley, 2008).

7.4. Αξιοπιστία και εγκυρότητα

Η αξιοπιστία (reliability) αναφέρεται στο βαθμό κατά τον οποίο τα αποτελέσματα μιας μέτρησης αντιπροσωπεύουν με ακρίβεια το πραγματικό μέγεθος ή την ποιότητα που μετράνε. Η αξιοπιστία αφορά στη σταθερότητα ή τη συνέπεια της μέτρησης: μια ακριβής μέτρηση οφείλει να είναι επαναλαμβανόμενη σε διαφορετικό χρόνο ή με ταυτόσημη μέθοδο (Robson, 2010). Η αξιοπιστία των ερευνητικών εργαλείων που χρησιμοποιήθηκαν στην έρευνα, υπολογίστηκε με το συντελεστή Cronbach' s alpha. Όταν οι τιμές είναι πάνω από 0,70 θεωρούνται αποδεκτές.

Η κλίμακα στο *Ερωτηματολόγιο Πηγών Επαγγελματικής Έντασης* είχε ικανοποιητικές τιμές αξιοπιστίας, αφού ο δείκτης Cronbach's alpha έδωσε την τιμή 0.731 που θεωρείται αρκετά ικανοποιητική. Επίσης και η κλίμακα στο *Ερωτηματολόγιο Μέτρησης Αίσθησης της Οικονομικής Δυσκολίας* έδωσε τιμές αξιοπιστίας ικανοποιητικές, με την υποκλίμακα οικονομικής πίεσης να έχει τιμή Cronbach's alpha=0,828, την υποκλίμακα έλλειψης πόρων για κάλυψη των βασικών αναγκών ίση με 0,974 και την υποκλίμακα οικονομικών αναπροσαρμογών και περικοπών λόγω οικονομικών προβλημάτων ίση με 0,854 (Πίνακας Α).

Πίνακας Α

Συντελεστές αξιοπιστίας Cronbach's alpha

για το ερωτηματολόγιο Πηγών Επαγγελματικής Έντασης και

για το ερωτηματολόγιο Μέτρησης Αίσθησης της Οικονομικής Δυσκολίας

Στατιστικά αξιοπιστίας

Εργαλεία μέτρησης	Cronbach's alpha
Πηγών Επαγγελματικής Έντασης	0,731
Υποκλίμακα οικονομικής πίεσης	0.828
Υποκλίμακα έλλειψης πόρων	0,974
Υποκλίμακα οικονομικών αναπροσαρμογών	0,854

Η εγκυρότητα (validity) αναφέρεται στο κατά πόσο ένα όργανο μέτρησης μετράει ότι υποστηρίζει ότι μετράει (Ουζούνη & Νακάκης, 2011). Για την εγκυρότητα των ερωτηματολογίων της κλίμακας μέτρησης του επαγγελματικού άγχους και της κλίμακας μέτρησης της αίσθησης της οικονομικής δυσκολίας Barrera, Caples & Tein, (2001) έχει γίνει ενδελεχής έλεγχος από πολλές έρευνες στο παρελθόν (Worley, Vassar, Wheeler & Barnes, 2008). Στο ερωτηματολόγιο που κατασκευάστηκε, έγινε χρήση απλής γλώσσας, σύντομων ερωτήσεων κλειστού τύπου που αναπαριστούν και καλύπτουν επαρκώς το περιεχόμενο των ερευνητικών ερωτημάτων και δόθηκαν σαφείς οδηγίες για τη συμπλήρωσή του, ώστε να γίνει κατανοητό από όλους. Πριν τη συμπλήρωση του ερωτηματολογίου δόθηκε συνοδευτική επιστολή που ενημέρωνε τους εκπαιδευτικούς για το σκοπό και τη σημασία της έρευνας. Επιπλέον, διευκρίνιζε ότι δεν υπάρχουν σωστές και λάθος

απαντήσεις, διαβεβαίωνε για την ανωνυμία των συμμετεχόντων και ότι τα δεδομένα που θα συλλεχτούν θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά για την παρούσα έρευνα, προκειμένου οι ερωτώμενοι να εκφράσουν ανεπηρέαστοι τις απόψεις τους και να δώσουν ειλικρινείς και έγκυρες απαντήσεις.

Γ' ΜΕΡΟΣ: ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

8.1. Δημογραφικά στοιχεία

Για τους σκοπούς της έρευνας μοιράστηκαν 280 ερωτηματολόγια σε 18 δημοτικά και 16 νηπιαγωγεία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης του νομού Αργολίδας σε δασκάλους, νηπιαγωγούς και καθηγητές ειδικοτήτων. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε το διάστημα από 15-10-2018 έως και 30-11-2018 με προσωπική παράδοση των ερωτηματολογίων στα σχολεία. Μετά τη συμπλήρωσή τους, συγκεντρώθηκαν συνολικά 178 ερωτηματολόγια από τα οποία τα 17 είχαν λάθη και ελλείψεις και δεν συμπεριλήφθηκαν στην έρευνα.

Τα αποτελέσματα που ακολουθούν προήλθαν από την επεξεργασία 161 ερωτηματολογίων. Ως προς το **φύλο** του δείγματος 44 άτομα ήταν άνδρες με ποσοστό 27,3% και οι 117 ήταν γυναίκες με ποσοστό 72,7%. Άρα, ο μεγαλύτερος όγκος του πληθυσμού των εκπαιδευτικών που πήραν μέρος στην έρευνα ήταν γυναίκες και αυτό δικαιολογείται από το γεγονός ότι στα σχολεία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης του νομού Αργολίδας εργάζεται μεγαλύτερος αριθμός γυναικών έναντι των ανδρών (Πίνακας 1). Ως προς την **ηλικία** 11 μόνο άτομα ήταν μέχρι 30 ετών, 29 άτομα ήταν 31-40 ετών, 55 άτομα ήταν 41-50 ετών και 66 άτομα ήταν άνω των 51 ετών. Συνεπώς, το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού των εκπαιδευτικών που συμμετείχε στην έρευνα ανήκε στην ηλικιακή ομάδα των άνω των 40 ετών (Πίνακας 2). Ως προς την **οικογενειακή τους κατάσταση** οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί ήταν παντρεμένοι σε ποσοστό 82%, ένα μικρό ποσοστό 11% ήταν άγαμοι, ενώ μόνο 9 άτομα ήταν διαζευγμένοι και στη συντριπτική τους πλειοψηφία οι εκπαιδευτικοί σε ποσοστό 87% είχαν αποκτήσει παιδιά (Πίνακας 3). Ως προς την **εργασιακή τους εμπειρία** το μεγαλύτερο ποσοστό του δείγματος (63 εκπαιδευτικοί) είχαν 21-30 χρόνια προϋπηρεσία στη δημόσια εκπαίδευση, ενώ ως προς τις σπουδές τους ένα

μικρό ποσοστό 17,4% ήταν κάτοχοι μεταπτυχιακού διπλώματος, μόνο 2 άτομα είχαν διδακτορικό τίτλο, ενώ το μεγαλύτερο ποσοστό του δείγματος κατείχε μόνο το βασικό πτυχίο σε ποσοστό 73,3%. Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί δεν έχουν αποκτήσει κάποιο επιπρόσθετο τίτλο σπουδών, πέραν του βασικού τίτλου με τον οποίο διορίστηκαν. Οι περισσότεροι από τους μισούς (96 άτομα), που έλαβαν μέρος στην έρευνα, ήταν δάσκαλοι, 27 ήταν νηπιαγωγοί και 38 άτομα ήταν εκπαιδευτικοί ειδικότητας (αγγλικών, μουσικής, φυσικής αγωγής, κ.α.) (Υποπίνακες 1). Στην πλειοψηφία τους ήταν μόνιμοι εκπαιδευτικοί που εργάζονταν στον τόπο κατοικίας τους και λάμβαναν επιπρόσθετα εισοδήματα πέραν του μισθού τους είτε από αγροτικές καλλιέργειες σε ποσοστό 47,2%, είτε από εμπορικές/τουριστικές επιχειρήσεις σε ποσοστό 18%. Αυτό δικαιολογείται, αφού στον εύφορο αργολικό κάμπο συναντάμε εκτεταμένες εκτάσεις με καλλιέργειες, κυρίως εσπεριδοειδών, που αυξάνουν τα εισοδήματα των κατοίκων και, επιπρόσθετα, επειδή η Αργολίδα, καθώς είναι μια τουριστική περιοχή με ανεξάντλητο αρχαιολογικό πλούτο και αξιοθέατα, αποτελεί τόπο μετάβασης χιλιάδων τουριστών ετησίως, γεγονός που συντείνει στο προαναφερθέν οικονομικό αποτέλεσμα.

Ακολουθούν πίνακες με τα στατιστικά αποτελέσματα της έρευνας.

(Πίνακας 1)

ΦΥΛΟ					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Άνδρας	44	27,3	27,3	27,3
	Γυναίκα	117	72,7	72,7	100,0
	Total	161	100,0	100,0	

(Πίνακας 2)

ΗΛΙΚΙΑ					
		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	20-30	11	6,8	6,8	6,8
	31-40	29	18,0	18,0	24,8
	41-50	55	34,2	34,2	59,0
	άνω των 51	66	41,0	41,0	100,0
	Total	161	100,0	100,0	

(Πίνακας 3)

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Έγγαμος	133	82,6	82,6	82,6
	Άγαμος	19	11,8	11,8	94,4
	Άλλο	9	5,6	5,6	100,0
	Total	161	100,0	100,0	

(Υποπίνακες 1)

ΑΡΙΘΜΟΣ ΠΑΙΔΙΩΝ

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Κανένα	21	13,0	13,0	13,0
	Ένα	24	14,9	14,9	28,0
	Δύο	83	51,6	51,6	79,5
	Περισσότερα από δύο	33	20,5	20,5	100,0
	Total	161	100,0	100,0	

ΧΡΟΝΙΑ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	0-10	25	15,5	15,5	15,5
	11-20	42	26,1	26,1	41,6
	21-30	63	39,1	39,1	80,7
	άνω των 31	31	19,3	19,3	100,0
	Total	161	100,0	100,0	

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Πτυχίο Παιδαγωγικής Ακαδημίας	13	8,1	8,1	8,1
	Πτυχίο ΑΕΙ	118	73,3	73,3	81,4
	Μεταπτυχιακό	28	17,4	17,4	98,8
	Διδακτορικό	2	1,2	1,2	100,0
	Total	161	100,0	100,0	

ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΑ

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Νηπιαγωγός	27	16,8	16,8	16,8
	Δάσκαλος/α	96	59,6	59,6	76,4
	Εκπαιδευτικός ειδικότητας (Αγγλικών, Μουσικής, Φυσικής Αγωγής, κ.α.)	38	23,6	23,6	100,0
	Total	161	100,0	100,0	

ΣΥΜΒΑΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Μόνιμος/η	134	83,2	83,2	83,2
	Αναπληρωτής/τρια	27	16,8	16,8	100,0
	Total	161	100,0	100,0	

ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Εργάζομαι στον τόπο κατοικίας μου	86	53,4	53,4	53,4
	Μετακινούμαι καθημερινά για να πάω στον τόπο της εργασίας μου	75	46,6	46,6	100,0
	Total	161	100,0	100,0	

ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Εισοδήματα από αγροτικές καλλιέργειες	76	47,2	47,2	47,2
	Εισοδήματα από επιχειρήσεις (τουριστικές, εμπορικές κ.α.)	29	18,0	18,0	65,2
	Δεν υπάρχουν συμπληρωματικά εισοδήματα πέρα από το μισθό μου	56	34,8	34,8	100,0

Total	161	100,0	100,0

8.2. Επίπεδα επαγγελματικού άγχους εκπαιδευτικών

Με την εφαρμογή περιγραφικής στατιστικής αξιοποιήθηκαν οι απαντήσεις από το ερωτηματολόγιο των Πηγών της Επαγγελματικής Έντασης. Οι απαντήσεις δόθηκαν σε πεντάβαθμη κλίμακα τύπου Likert από το 1 έως το 5 (καθόλου, λίγο, μέτρια, πολύ, υπερβολικά). Με βάση την κλίμακα αυτή, ο μέσος όρος με τιμή από 0-2 μας δείχνει ότι υπάρχει μηδενικό ή ελάχιστο στρες, ο μέσος όρος από 2- 3 μας δείχνει ότι υπάρχει στρες μέτριας έντασης και ο μέσος όρος άνω του 3 μας δείχνει ότι υπάρχει πολύ επαγγελματικό στρες στους εκπαιδευτικούς.

Με βάση τα στοιχεία που προέκυψαν από την έρευνα (Πίνακας 4), το επίπεδο του επαγγελματικού άγχους των εκπαιδευτικών κυμαίνεται κατά μέσο όρο ανά υποομάδα παραγόντων από 1,48 (οικογενειακά προβλήματα) έως 3,32 (προβλήματα μάθησης και συμπεριφοράς μαθητών) στην πενταβάθμια κλίμακα Likert. Τελικά, ο συνολικός μέσος όρος επαγγελματικού άγχους των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης του νομού Αργολίδας προσδιορίζεται στο 2,75 που μας δείχνει ότι υπάρχει άγχος μέτριας έντασης στους εκπαιδευτικούς (βλ. Πίνακα επιπέδου άγχους εκπαιδευτικών).

Πίνακας 4- Επίπεδο άγχους εκπαιδευτικών

Μεταβλητές	Μέσος όρος
Προβλήματα μάθησης και συμπεριφοράς των μαθητών	3,32
Προβλήματα εργασιακού περιβάλλοντος	2,68
Έλλειψη στήριξης και κύρους του επαγγέλματος	3,15
Προβλήματα οικονομικά	3,16
Προβλήματα οικογενειακά	1,48
Συνολικός μέσος όρος	2,75

8.3. Βασικές πηγές επαγγελματικού άγχους των εκπαιδευτικών

Οι βασικές πηγές του επαγγελματικού άγχους των εκπαιδευτικών προέρχονται κυρίως από α) τον ανεπαρκή μισθό [(διάμεσος =4 (πολύ), Μ.Ο.=3,82, Τ.Α.=0,851)], β) την οικονομική υποβάθμιση του επαγγέλματος [(διάμεσος =4 (πολύ), Μ.Ο.=3,74, Τ.Α.=0,779)], γ) την εργασιακή ανασφάλεια [(διάμεσος =4 (πολύ), Μ.Ο.=3,72, Τ.Α.=0,691)], δ) την υπευθυνότητα για την ασφάλεια των μαθητών [(διάμεσος =4 (πολύ), Μ.Ο.=3,70, Τ.Α.=0,980)], ε) τις αλλαγές στην εκπαιδευτική πολιτική [(διάμεσος =4 (πολύ), Μ.Ο.=3,68, Τ.Α.=0,811)]. Λιγότερο σημαντικές πηγές άγχους είναι θέματα που αφορούν προβλήματα υποδομής κτιρίων/θέρμανσης [(διάμεσος =2 (λίγο), Μ.Ο.=1,98, Τ.Α.=0,693)], καθυστερήσεις αποστολής βιβλίων- διδακτέας ύλης [(διάμεσος =2 (λίγο), Μ.Ο.=2,10, Τ.Α.=0,709)], θέματα που αφορούν έλλειψη συνεργασίας με τους γονείς των μαθητών [(διάμεσος =3, Μ.Ο.=2,46, Τ.Α.=0,680)] κ.α. Στον παρακάτω πίνακα (Πίνακας 5) παρουσιάζονται σε φθίνουσα διάταξη οι πηγές του επαγγελματικού άγχους καθώς και οι διάμεσοι, σχετικοί μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις, που αποτυπώνουν την ένταση του στρες των εκπαιδευτικών.

(Πίνακας 5)

ΠΗΓΕΣ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΟΥ ΑΓΧΟΥΣ

	Άτομα	Μέση Τιμή	Τυπική Απόκλιση	Διάμεσος
23:Ανεπαρκής μισθός	161	3,82	,851	4,00
24:Οικονομική υποβάθμιση επαγγέλματος-δραστικές περικοπές τα τελευταία χρόνια	161	3,74	,779	4,00
27:Εργασιακή ανασφάλεια	161	3,72	,691	4,00
6:Υπευθυνότητα για την ασφάλεια των μαθητών	161	3,70	,980	4,00
13:Αλλαγές στην εκπαιδευτική πολιτική	161	3,68	,811	4,00
16:Χαμηλή κοινωνική αναγνώριση του επαγγέλματος του εκπαιδευτικού	161	3,68	,695	4,00
15:Μη συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων για θέματα που σας αφορούν	161	3,58	,598	4,00

21:Αύξηση ωραρίου	161	3,47	,734	4,00
5:Έλλειψη ενδιαφέροντος και κινήτρων από τους μαθητές	161	3,45	,921	4,00
1:Προβλήματα συμπεριφοράς μαθητών (ανυπακοή, αυθάδεια)	161	3,44	,740	3,00
20:Κατάργηση ή συγχώνευση σχολικών μονάδων και οργανικών θέσεων	161	3,35	,735	3,00
22:Συμπλήρωση ωραρίου σε άλλα σχολεία	161	3,32	1,287	4,00
2:Τάξεις με μεγάλο αριθμό μαθητών	161	3,27	,857	3,00
3:Ανομοιογένεια τάξης ως προς το μαθησιακό επίπεδο	161	3,20	,723	3,00
8:Πίεση χρόνου για προετοιμασία των μαθημάτων και ολοκλήρωση των αναλυτικών προγραμμάτων	161	2,90	,882	3,00
11:Μειωμένες ευκαιρίες επιμόρφωσης σε θέματα σχετικά με το γνωστικό αντικείμενο	161	2,88	,960	3,00
4:Διδασκαλία παιδιών μεταναστών	161	2,86	1,132	3,00
17:Έλλειψη συνεργασίας με τους συναδέλφους ή με τη διεύθυνση του σχολείου	161	2,83	,917	3,00
7:Μεγάλος φόρτος εργασίας	161	2,79	,897	3,00
25:Καθημερινή μετακίνηση στον τόπο εργασίας με προσωπικά σας έξοδα	161	2,74	1,603	2,00
9:Έλλειψη ή ανεπάρκεια εποπτικών μέσων διδασκαλίας	161	2,70	,813	3,00
19:Έλλειψη υποστήριξης από ειδικούς στη διαχείριση ενδοσχολικών προβλημάτων (ψυχολόγους-κοινωνικούς λειτουργούς)	161	2,57	,589	3,00

10:Μη έγκαιρη τοποθέτηση αποσπασμένων, αναπληρωτών, ωρομισθίων	161	2,47	1,250	2,00
18:Έλλειψη συνεργασίας με τους γονείς των μαθητών	161	2,46	,680	3,00
14:Καθυστερήσεις αποστολής βιβλίων- διδακτέας ύλης	161	2,10	,709	2,00
12:Προβλήματα υποδομής (κτιρίων, θέρμανσης)	161	1,98	,693	2,00
26:Η διαμονή λόγω εργασίας σε περιοχή διαφορετική από το μόνιμο τόπο κατοικίας	161	1,78	,716	2,00
29:Σύγκρουση ανάμεσα στην εργασία και στις οικογενειακές υποχρεώσεις	161	1,70	,690	2,00
28:Προβλήματα προσωπικά	161	1,26	,440	1,00

8.4. Επίπεδο αίσθησης οικονομικής δυσκολίας εκπαιδευτικών

Το τρίτο μέρος του ερωτηματολογίου Μέτρησης Αίσθησης της Οικονομικής Δυσκολίας περιλαμβάνει δεκαεννέα στοιχεία- δηλώσεις που μελετούν τις απόψεις των εκπαιδευτικών για το επίπεδο αίσθησης της οικονομικής τους δυσκολίας - και αναλύεται σε τρία τμήματα. Το πρώτο τμήμα που αποτελείται από τις δηλώσεις 31 έως και 33 διερευνά την αίσθηση της οικονομικής πίεσης, αξιολογείται σε

πεντάβαθμη κλίμακα τύπου Likert: 1=σχεδόν ποτέ έως 5= σχεδόν πάντα . Το δεύτερο τμήμα που αποτελείται από τις δηλώσεις 34 έως και 40 διερευνά τις απόψεις των εκπαιδευτικών για την κάλυψη των βασικών αναγκών τους, αξιολογείται σε πεντάβαθμη κλίμακα τύπου Likert: 1=συμφωνώ απόλυτα έως 5=διαφωνώ απόλυτα. Τέλος, το τρίτο τμήμα αποτελείται από τις δηλώσεις 41 έως και 49 που διερευνούν τις περικοπές και τις οικονομικές αναπροσαρμογές και κατηγοριοποιούνται σε κλίμακα ναι/όχι. Η κλίμακα στο *Ερωτηματολόγιο Μέτρησης Αίσθησης της Οικονομικής Δυσκολίας* έδωσε τιμές αξιοπιστίας αρκετά πιο υψηλές από το 0,70 το οποίο τίθεται ως όριο αξιοπιστίας, με την υποκλίμακα οικονομικής πίεσης να έχει τιμή Cronbach's $\alpha=0,828$ την υποκλίμακα έλλειψης πόρων για κάλυψη των βασικών αναγκών ίση με 0,974 και την υποκλίμακα οικονομικών αναπροσαρμογών και περικοπών λόγω οικονομικών προβλημάτων ίση με 0,854.

Με την εφαρμογή περιγραφικής στατιστικής διερευνήθηκαν οι απαντήσεις του ερωτηματολογίου και τα μερικά αθροίσματα του μέσου όρου που προκύπτουν από το κάθε τμήμα δίνουν το γενικό άθροισμα που δείχνει το επίπεδο αίσθησης της οικονομικής δυσκολίας των εκπαιδευτικών.

Βάση των στοιχείων που προέκυψαν από την έρευνα, το επίπεδο της αίσθησης της οικονομικής δυσκολίας, την οποία δηλώνουν οι εκπαιδευτικοί, έχει μέσο όρο 2,39. **Οι εκπαιδευτικοί, δηλαδή, της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης του νομού Αργολίδας βιώνουν μέτρια προς χαμηλά επίπεδα οικονομικής δυσκολίας, αφού ο μέσος όρος είναι μικρότερος από το 3.**

Πιο αναλυτικά, τα στοιχεία των απαντήσεων του τμήματος της οικονομικής πίεσης έχουν μέσο 2,55 τα στοιχεία των απαντήσεων του τμήματος της έλλειψης πόρων για κάλυψη των βασικών αναγκών έχουν μέσο όρο 2,97 και τέλος τα στοιχεία των απαντήσεων του τμήματος των οικονομικών αναπροσαρμογών έχουν μέσο όρο 1,66 (Πίνακας 6).

(Πίνακας 6)

Επίπεδο αίσθησης οικονομικής δυσκολίας εκπαιδευτικών

Μεταβλητές	Μέσος όρος
Οικονομική πίεση	2,55
Έλλειψη πόρων για κάλυψη των βασικών αναγκών	2,97
Οικονομικές αναπροσαρμογές	1,66
Συνολικός μέσος όρος	2,39

8.5. Μέσοι όροι, διάμεσοι και τυπικές αποκλίσεις του επιπέδου αίσθησης της οικονομικής δυσκολίας

Από τα στοιχεία των απαντήσεων παρατηρούμε πως οι εκπαιδευτικοί δεν έχουν αρκετά χρήματα και δυσκολεύονται να αγοράσουν κάποιο έπιπλο, κάποια οικιακή συσκευή ή να πάνε διακοπές, αφού ο μέσος όρος τιμών είναι υψηλός στις ερωτήσεις που αφορούν τις δαπάνες για την κάλυψη μη βασικών αναγκών, όπως είναι οι διακοπές και η διασκέδαση ($M.O.=3,61$) ή η αγορά κάποιου επίπλου ή οικιακής συσκευής ($M.O.=3,39$). Θεωρούνται δαπάνες πολυτελείας και δεν αποτελούν προτεραιότητα για κάθε εργαζόμενο εκπαιδευτικό, επειδή δεν λογίζονται ως καθημερινές ανάγκες επιβίωσης και συνήθως ικανοποιούνται από το περίσσειμα των εισοδημάτων, το οποίο φαίνεται να είναι λιγοστό ή μηδενικό.

Από την άλλη πλευρά, τα άτομα της έρευνας δαπανούν τα χρήματά τους για βασικές καθημερινές ανάγκες, όπως για την αγορά επαρκούς ποσότητας και ποιότητας τροφίμων χωρίς να αναγκάζονται να αλλάξουν διατροφικές ή καταναλωτικές συνήθειες ($M.O.=1,24$) ή την εξασφάλιση στέγης ($M.O.=1,96$) που αποτελούν προτεραιότητα για κάθε εργαζόμενο.

Τέλος, οι εκπαιδευτικοί αντιμετωπίζουν μέτρια επίπεδα οικονομικής δυσκολίας για δαπάνες που αφορούν ιατροφαρμακευτική περίθαλψη ($M.O.=2,83$), για την αγορά απαραίτητων ειδών ρουχισμού ($M.O.=2,90$) και για τη συντήρηση του αυτοκινήτου ($M.O.=3,07$). Με την τεράστια οικονομική κρίση που επικρατεί στη χώρα μας τα τελευταία δέκα χρόνια θα περιμέναμε οι εκπαιδευτικοί να βιώνουν

υψηλότερα επίπεδα οικονομικής δυσκολίας, αλλά πιθανότατα οι επιπρόσθετες πηγές εισοδημάτων από αγροτικές καλλιέργειες ή τουριστικές/εμπορικές επιχειρήσεις να δημιουργούν τα συγκεκριμένα αποτελέσματα (Πίνακας 7).

(Πίνακας 7)

Στοιχεία της Κλίμακας Αίσθησης Οικονομικής Δυσκολίας

	Άτομα	Μέση Τιμή	Τυπική Απόκλιση	Διάμεσος
40:Είχαμε αρκετά χρήματα για διακοπές και διασκέδαση	161	3,61	1,179	3,00
33:Τους τελευταίους τρεις μήνες, στο τέλος κάθε μήνα:	161	3,39	1,135	3,00
36:Είχαμε αρκετά χρήματα για την αγορά κάποιου επίπλου ή οικιακής συσκευής	161	3,32	1,175	3,00
37:Είχαμε αρκετά χρήματα για τη συντήρηση του αυτοκινήτου	161	3,07	1,046	3,00
35:Είχαμε αρκετά χρήματα για την αγορά των απαραίτητων ειδών ρουχισμού	161	2,90	1,147	3,00
39:Είχαμε αρκετά χρήματα για ιατρική και φαρμακευτική περίθαλψη και εξετάσεις που χρειαστήκαμε	161	2,83	1,102	3,00
34:Είχαμε αρκετά χρήματα ώστε να κατοικούμε σε ένα σπίτι ανάλογο των αναγκών μας	161	2,58	1,349	2,00
38:Είχαμε αρκετά χρήματα για την αγορά επαρκούς ποσότητας και ποιότητας τροφίμων (κρέατα, ψάρια, γαλακτοκομικά κλπ.)	161	2,53	,922	2,00

32:Στους επόμενους τρεις μήνες, πόσο συχνά πιστεύετε ότι θα δυσκολευτείτε να καλύψετε βασικές ανάγκες της οικογένειάς σας;	161	2,32	,847	2,00
31:Στους επόμενους τρεις μήνες, πόσο συχνά πιστεύετε ότι εσείς και η οικογένειά σας θα αντιμετωπίσει πρόβλημα στέγασης ή διατροφής;	161	1,96	,753	2,00
48:Αναγκάστηκα να πουλήσω κάποιο/α περιουσιακό/ά στοιχείο/α ή αντικείμενο/α επειδή χρειάζομαι ρευστό	161	1,94	,242	2,00
49:Αναγκάστηκα να μετακομίσω για να εξοικονομήσω χρήματα	161	1,91	,283	2,00
47:Αναζήτησα κάποιο προνοιακό επίδομα	161	1,88	,331	2,00
46:Αναζήτησα κάποια συμπληρωματική εργασία για να αυξήσω το εισόδημά μου	161	1,76	,426	2,00
45:Αναγκάστηκα να δανειστώ χρήματα από φίλους ή συγγενείς για να καλύψω τις ανάγκες μου	161	1,75	,433	2,00
44:Δεν κατάφερα να εξοφλήσω εγκαίρως όλους τους λογαριασμούς μου	161	1,60	,492	2,00
43:Δεν επισκέφθηκα γιατρό ή δεν έκανα κάποιες τακτικές εξετάσεις για να εξοικονομήσω χρήματα	161	1,52	,501	2,00
42:Περιορίσα την θέρμανση/τον κλιματισμό για να εξοικονομήσω χρήματα, ακόμα κι αν αυτό έκανε το σπίτι μου αφιλόξενο	161	1,40	,492	1,00

41:Αναγκάστηκα να αλλάξω διατροφικές ή καταναλωτικές συνήθειες για να εξοικονομήσω χρήματα	161	1,24	,430	1,00

8.6. Σχέση των επιπρόσθετων εισοδημάτων με τη συναισθηματική ένταση των εκπαιδευτικών

Προκειμένου να ελεγχθεί εάν τα εισοδήματα των εκπαιδευτικών επηρεάζουν τη συναισθηματική ένταση των εκπαιδευτικών, εφαρμόστηκε ο έλεγχος ανεξαρτησίας *Chi -Square Tests* (X^2) μεταξύ των εισοδημάτων και των ερωτήσεων του ερωτηματολογίου της συναισθηματικής έντασης, όπου διαπιστώθηκε στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ τους με $p < 0,05$. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι εκπαιδευτικοί που δεν έχουν επιπρόσθετα εισοδήματα πέρα από το μισθό τους, βιώνουν υψηλότερα επίπεδα άγχους σε σύγκριση με τους εκπαιδευτικούς που έχουν επιπλέον εισοδήματα λόγω αγροτικών καλλιεργειών ή επιχειρήσεων.

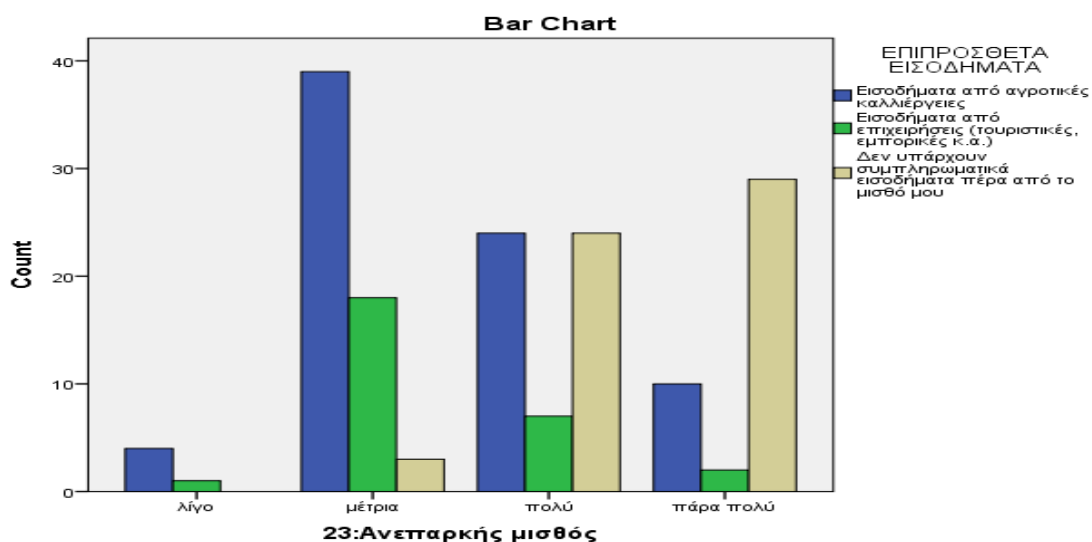
Πιο αναλυτικά :

Διαπιστώθηκε στατιστικά σημαντική σχέση ανάμεσα στα επιπρόσθετα εισοδήματα και στο επίπεδο άγχους των εκπαιδευτικών. Το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών που είχαν επιπρόσθετα εισοδήματα δήλωσαν ότι αγχώνονται μέτρια εξαιτίας του ανεπαρκούς μισθού σε αντίθεση με τους εκπαιδευτικούς που δεν είχαν επιπλέον εισοδήματα και δήλωσαν ότι αγχώνονται πολύ έως πάρα πολύ (Πίνακας 8) και (Γράφημα 8).

(Πίνακας 8)

		ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ			Total	
		Εισοδήματα από αγροτικές καλλιέργειες	Εισοδήματα από επιχειρήσεις (τουριστικές, εμπορικές κ.α.)	Δεν υπάρχουν συμπληρωματικά εισοδήματα πέρα από το μισθό μου		
23:Ανεπαρκής μισθός	λίγο	Count	4	1	0	5
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	5,2%	3,6%	0,0%	3,1%
	μέτρια	Count	39	18	3	60
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	50,6%	64,3%	5,4%	37,3%
	πολύ	Count	24	7	24	55
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	31,2%	25,0%	42,9%	34,2%
	πάρα πολύ	Count	10	2	29	41
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	13,0%	7,1%	51,8%	25,5%
Total	Count	77	28	56	161	
	% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

(Γράφημα 8)

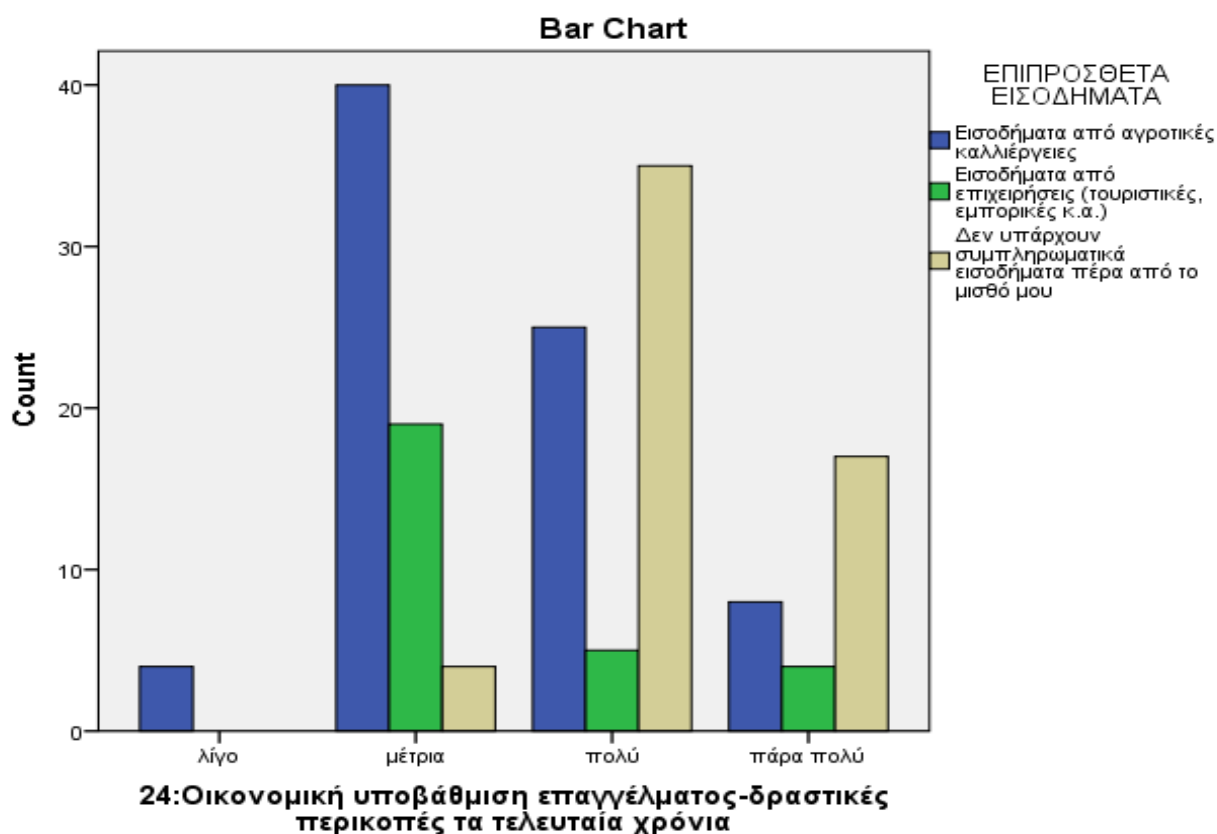

Εξαιτίας των δραστικών οικονομικών περικοπών που εφαρμόστηκαν στους μισθούς των εκπαιδευτικών, οι εκπαιδευτικοί που δεν είχαν επιπλέον εισοδήματα δήλωσαν ότι αγχώνονται πολύ έως πάρα πολύ, σε αντίθεση με τους εκπαιδευτικούς που είχαν επιπρόσθετα εισοδήματα και δήλωσαν ότι αγχώνονται μέτρια (Πίνακας 9) και (Γράφημα 9).

(Πίνακας 9)

		ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ				
			Εισοδήματα από αγροτικές καλλιέργειες	Εισοδήματα από επιχειρήσεις (τουριστικές, εμπορικές κ.α.)	Δεν υπάρχουν συμπληρωμα τικά εισοδήματα πέρα από το μισθό μου	Total
24:Οικονομική υποβάθμιση επαγγέλματος- δραστικές περικοπές τα τελευταία χρόνια	λίγο	Count	4	0	0	4
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	5,2%	0,0%	0,0%	2,5%
	μέτρια	Count	40	19	4	63
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	51,9%	67,9%	7,1%	39,1%
	πολύ	Count	25	5	35	65
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	32,5%	17,9%	62,5%	40,4%
	πάρα πολύ	Count	8	4	17	29
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	10,4%	14,3%	30,4%	18,0%
	Total	Count	77	28	56	161
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

(Γράφημα 9)

Ακόμη, οι εκπαιδευτικοί που είχαν επιπρόσθετα εισοδήματα και μετακινούνταν καθημερινά για να πάνε στο σχολείο τους δήλωσαν ότι δεν αγχώνονται οικονομικά σε αντίθεση με αυτούς που δεν είχαν επιπλέον πόρους και δήλωσαν ότι αγχώνονται πάρα πολύ με τα προσωπικά καθημερινά έξοδα μετακίνησης (Πίνακας 10) και (Γράφημα 10).

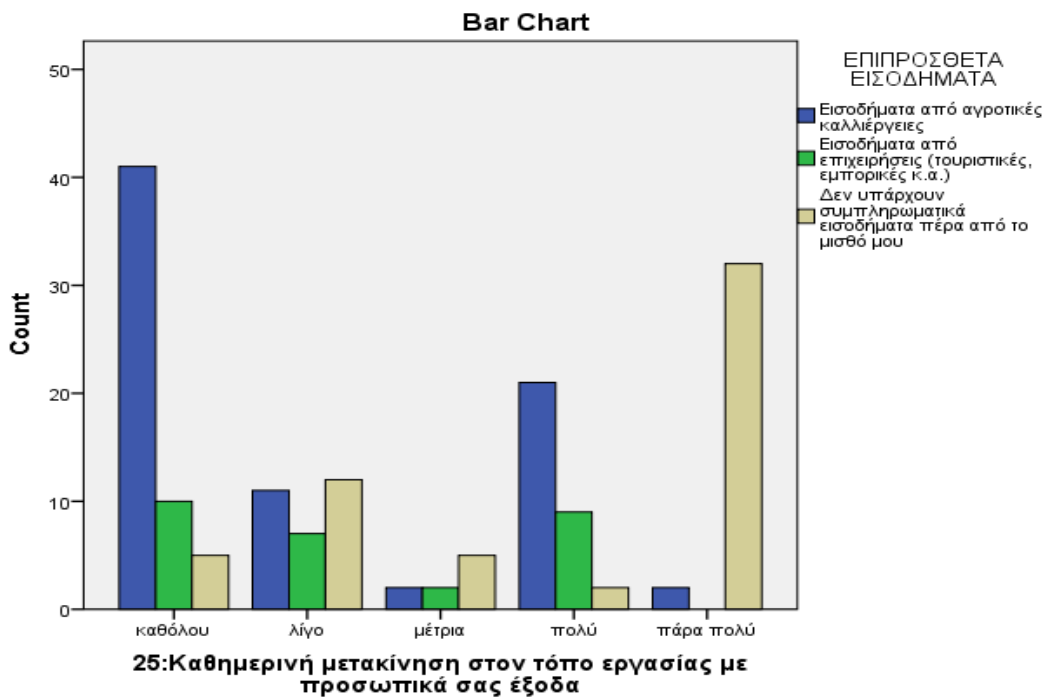
(Πίνακας 10)

25:Καθημερινή καθόλου μετακίνηση στον τόπο	Count	ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ			Total
		Εισοδήματα από αγροτικές καλλιέργειες	Εισοδήματα από επιχειρήσεις (τουριστικές, εμπορικές κ.α.)	Δεν υπάρχουν συμπληρωματικά εισοδήματα πέρα από το μισθό μου	
	41	10	5	56	
% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ		53,2%	35,7%	8,9%	34,8%

εργασίας με προσωπικά σας έξοδα	λίγο	Count	11	7	12	30
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	14,3%	25,0%	21,4%	18,6%
	μέτρια	Count	2	2	5	9
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	2,6%	7,1%	8,9%	5,6%
	πολύ	Count	21	9	2	32
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	27,3%	32,1%	3,6%	19,9%
πάρα πολύ	Count	2	0	32	34	
	% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	2,6%	0,0%	57,1%	21,1%	
Total	Count	77	28	56	161	
	% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

(Γράφημα 10)

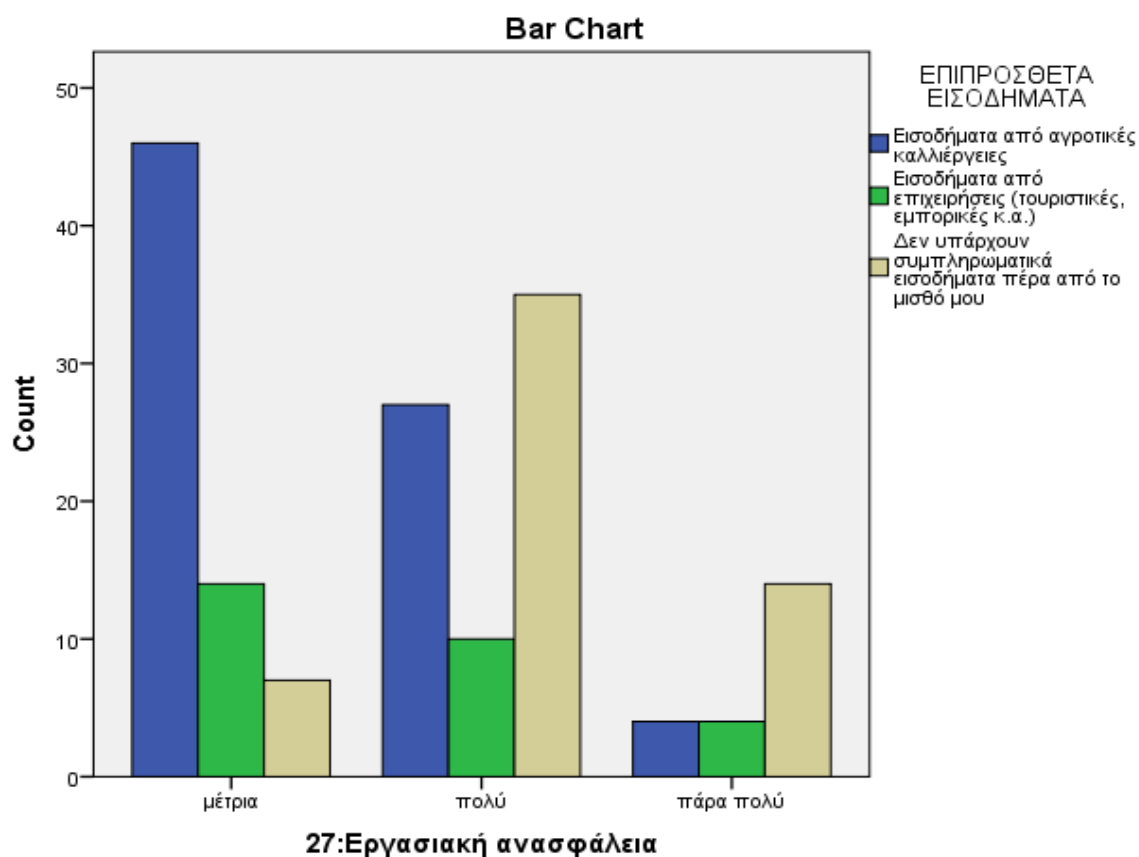
Επίσης, το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών που είχαν επιπρόσθετα εισοδήματα δήλωσαν ότι αγχώνονται μέτρια εξαιτίας της εργασιακής ανασφάλειας σε αντίθεση με τους εκπαιδευτικούς που δεν είχαν περαιτέρω εισοδήματα και δήλωσαν ότι αγχώνονται πολύ. Σύμφωνα με τους Greenhalgh and Rosenblatt, (1984) «Εργασιακή

ανασφάλεια ονομάζεται η πιθανότητα να χάσει ο εργαζόμενος τη δουλειά του ή κομμάτι αυτής» (Πίνακας 11) και (Γράφημα 11).

(Πίνακας 11)

		ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ			Total	
		Εισοδήματα από αγροτικές καλλιέργειες	Εισοδήματα από επιχειρήσεις (τουριστικές, εμπορικές κ.α.)	Δεν υπάρχουν συμπληρωματικά εισοδήματα πέρα από το μισθό μου		
27:Εργασιακή ανασφάλεια	μέτρια	Count	46	14	7	67
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	59,7%	50,0%	12,5%	41,6%
	πολύ	Count	27	10	35	72
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	35,1%	35,7%	62,5%	44,7%
	πάρα πολύ	Count	4	4	14	22
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	5,2%	14,3%	25,0%	13,7%
	Total	Count	77	28	56	161
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

(Γράφημα 11)

Αντιθέτως, δεν αποδεικνύεται στατιστικά σημαντική σχέση ανάμεσα στα επιπρόσθετα εισοδήματα των εκπαιδευτικών και στους παράγοντες εργασιακής ανασφάλειας, που διεγείρουν το ανάλογο άγχος και συγκεκριμένα: i) σε προβλήματα μάθησης και συμπεριφοράς των μαθητών, ii) σε θέματα εργασιακού περιβάλλοντος, iii) σε προβλήματα υποδομής κτιρίων, iv) σε προβλήματα καθυστέρησης αποστολής βιβλίων και v) σε οικογενειακά προβλήματα, αφού σε αυτά βρέθηκε $p > 0,05$.

Συνεπώς, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι λιγότερο άγχος βιώνουν οι εκπαιδευτικοί που διαθέτουν επιπρόσθετους οικονομικούς πόρους συγκριτικά με αυτούς που μοναδικό τους εισόδημα αποτελεί ο μηνιαίος μισθός τους.

8.7. Σχέση επιπρόσθετων εισοδημάτων με την οικονομική κατάσταση

Προκειμένου να ελεγχθεί εάν τα εισοδήματα των εκπαιδευτικών, επηρεάζουν τα επίπεδα της οικονομικής δυσκολίας τους, εφαρμόστηκε ο έλεγχος ανεξαρτησίας *Chi-Square Tests* (χ^2) όπου διαπιστώθηκε στατιστικά σημαντική σχέση μεταξύ των εισοδημάτων και όλων των ερωτήσεων του ερωτηματολογίου Μέτρησης Αίσθησης της Οικονομικής Δυσκολίας με $p < 0,05$. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι

εκπαιδευτικοί που δεν έχουν επιπρόσθετα εισοδήματα φαίνεται να βιώνουν υψηλότερα επίπεδα οικονομικής δυσκολίας σε σύγκριση με τους εκπαιδευτικούς που έχουν επιπλέον εισοδήματα λόγω των αγροτικών καλλιεργειών ή επιχειρήσεων.

Πιο αναλυτικά :

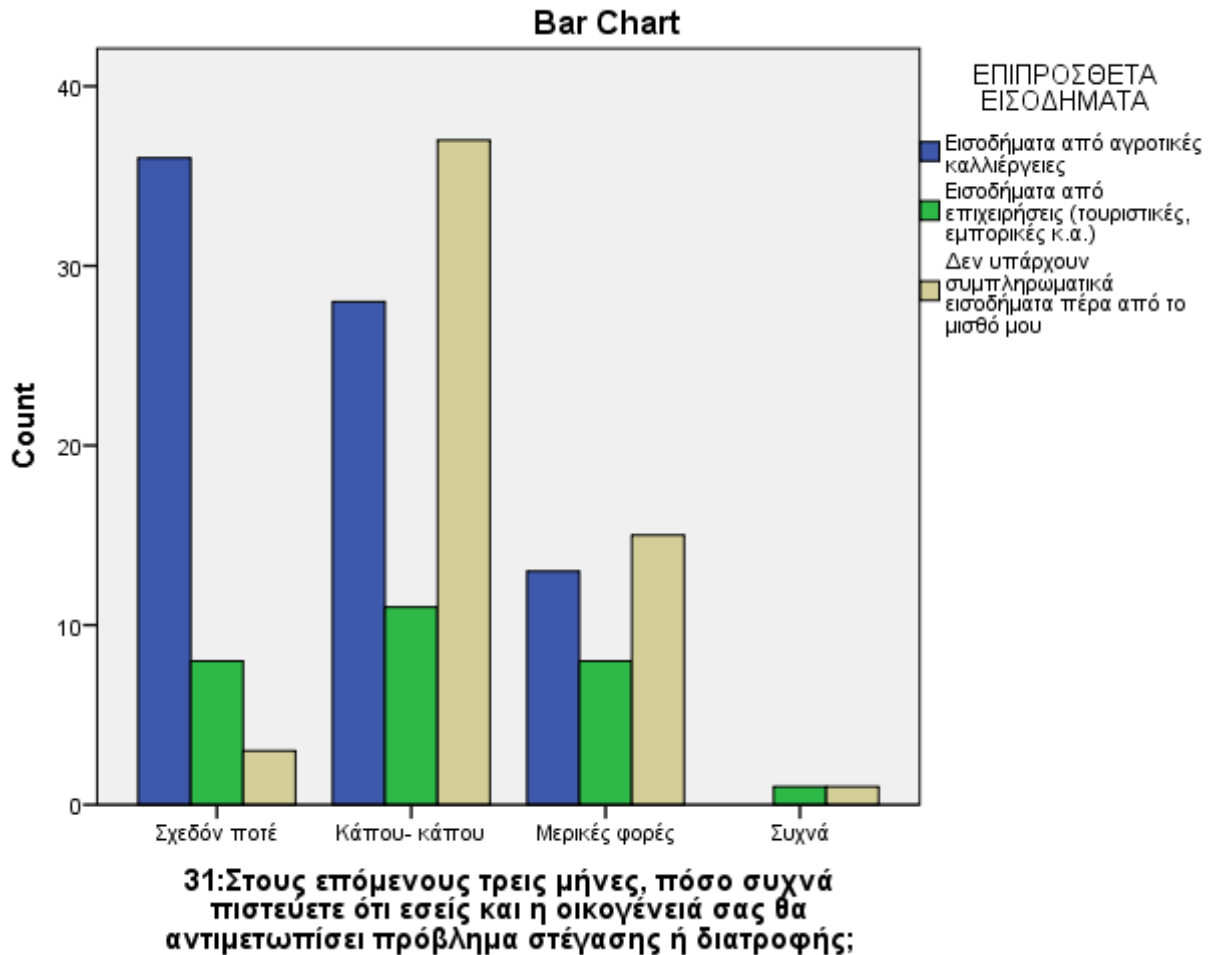
Παρατηρούμε πως το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών που είχαν επιπρόσθετα εισοδήματα δήλωσαν ότι η οικογένειά τους σχεδόν ποτέ δεν θα αντιμετωπίσει προβλήματα στέγασης ή διατροφής, σε αντίθεση με τους εκπαιδευτικούς που δεν είχαν επιπλέον πόρους και δήλωσαν ότι στους επόμενους μήνες η οικογένειά τους κάπου – κάπου θα αντιμετωπίσει προβλήματα στέγασης ή διατροφής (Πίνακας 12) και (Γράφημα 12).

(Πίνακας 12)

		ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ				
			Εισοδήματα από αγροτικές καλλιέργειες	Εισοδήματα από επιχειρήσεις (τουριστικές, εμπορικές κ.α.)	Δεν υπάρχουν συμπληρωματικά εισοδήματα πέρα από το μισθό μου	Total
31:Στους επόμενους τρεις μήνες, πόσο συχνά πιστεύετε ότι εσείς και η οικογένειά σας θα αντιμετωπίσει πρόβλημα στέγασης ή διατροφής;	Σχεδόν ποτέ	Count	36	8	3	47
		% within	46,8%	28,6%	5,4%	29,2%
		ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ				
	Κάπου-κάπου	Count	28	11	37	76
		% within	36,4%	39,3%	66,1%	47,2%
		ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ				
	Μερικές φορές	Count	13	8	15	36
		% within	16,9%	28,6%	26,8%	22,4%
		ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ				
	Συχνά	Count	0	1	1	2
		% within	0,0%	3,6%	1,8%	1,2%
		ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ				
Total	Count	77	28	56	161	

% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

(Γράφημα 12)

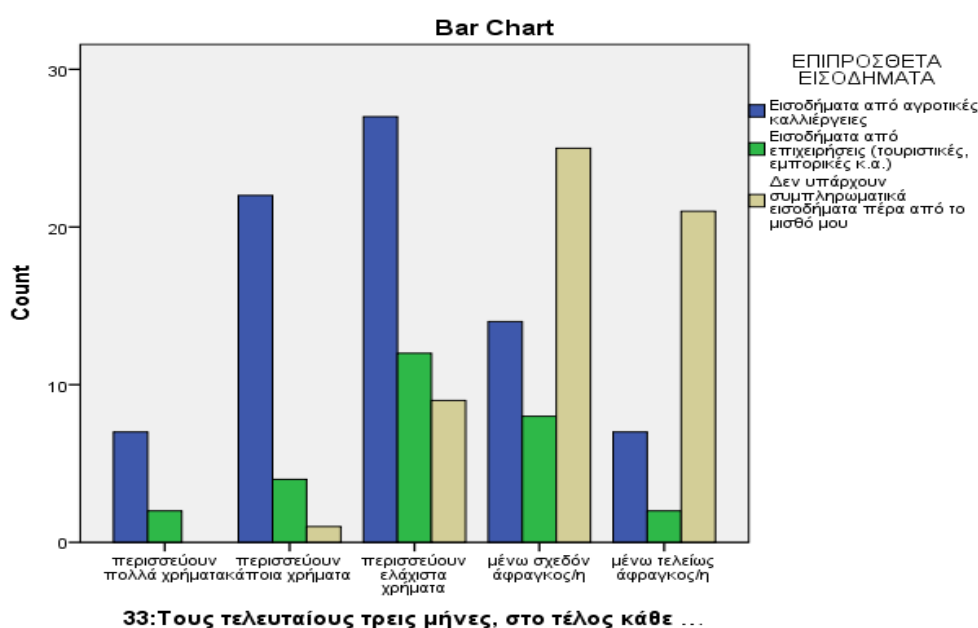

Επίσης, οι εκπαιδευτικοί με επιπρόσθετα εισοδήματα δήλωσαν ότι στο τέλος κάθε μήνα τούς περισσεύουν ελάχιστα χρήματα, σε αντίθεση με τους εκπαιδευτικούς που δεν είχαν περαιτέρω εισοδήματα και δήλωσαν ότι στο τέλος κάθε μήνα μένουν σχεδόν άφραγκοι (Πίνακας 13) και (Γράφημα 13).

(Πίνακας 13)

		ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ				Total
		Εισοδήματα από αγροτικές καλλιέργειες	Εισοδήματα από επιχειρήσεις (τουριστικές, εμπορικές κ.α.)	Δεν υπάρχουν συμπληρωματικά εισοδήματα πέρα από το μισθό μου		
33:Τους τελευταίους τρεις μήνες, στο τέλος κάθε μήνα:	περισσεύουν	Count	7	2	0	9
	πολλά χρήματα	% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	9,1%	7,1%	0,0%	5,6%
	περισσεύουν	Count	22	4	1	27
	κάποια χρήματα	% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	28,6%	14,3%	1,8%	16,8%
	περισσεύουν	Count	27	12	9	48
	ελάχιστα χρήματα	% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	35,1%	42,9%	16,1%	29,8%
	μένω σχεδόν	Count	14	8	25	47
	άφραγκος/η	% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	18,2%	28,6%	44,6%	29,2%
	μένω τελείως	Count	7	2	21	30
	άφραγκος/η	% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	9,1%	7,1%	37,5%	18,6%
	Total	Count	77	28	56	161
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

(Γράφημα 13)

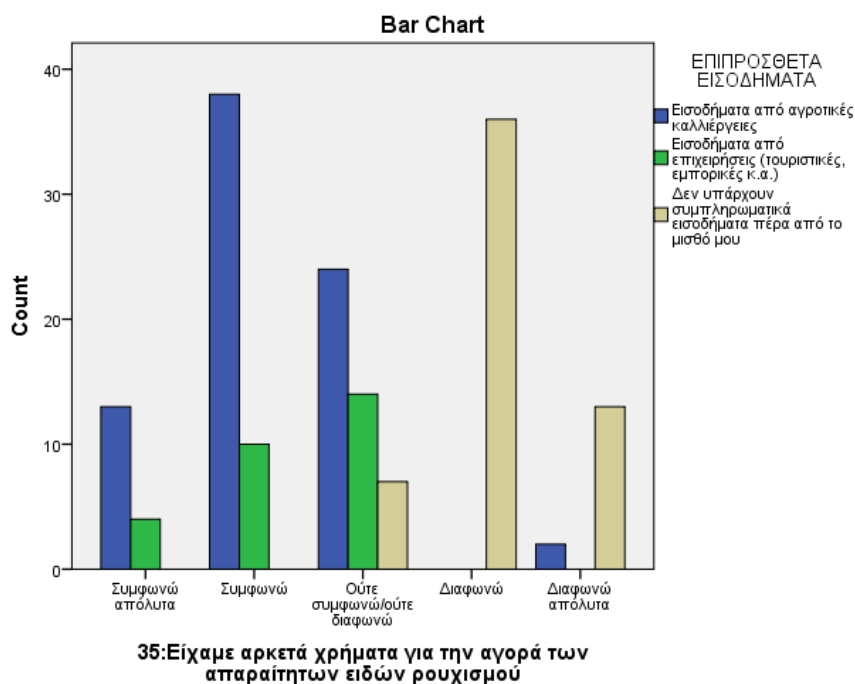
Το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών που είχαν επιπρόσθετα εισοδήματα συμφώνησαν ότι είχαν αρκετά χρήματα για να αγοράσουν τα απαραίτητα είδη ρουχισμού (Πίνακας 14) καθώς και τα αναγκαία είδη τροφίμων, όπως κρέατα, ψάρια, γαλακτοκομικά κλπ., (Πίνακας 15) σε αντίθεση με τους εκπαιδευτικούς που δεν είχαν επιπλέον εισοδήματα και διαφώνησαν με την άποψη αυτή (Γράφημα 14) και (Γράφημα 15).

(Πίνακας 14)

		ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ			Total	
		Εισοδήματα από αγροτικές καλλιέργειες	Εισοδήματα από επιχειρήσεις (τουριστικές, εμπορικές κ.α.)	Δεν υπάρχουν συμπληρωματικά εισοδήματα πέρα από το μισθό μου		
35: Είχαμε αρκετά χρήματα για την αγορά των	Συμφωνώ απόλυτα	Count	13	4	0	17
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	16,9%	14,3%	0,0%	10,6%
	Συμφωνώ	Count	38	10	0	48

απαραίτητων ειδών ρουχισμού	% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	49,4%	35,7%	0,0%	29,8%	
	Ούτε	Count	24	14	7	45
	συμφωνώ/ούτε διαφωνώ	% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	31,2%	50,0%	12,5%	28,0%
	Διαφωνώ	Count	0	0	36	36
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	0,0%	0,0%	64,3%	22,4%
Διαφωνώ απόλυτα	Count	2	0	13	15	
	% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	2,6%	0,0%	23,2%	9,3%	
Total	Count	77	28	56	161	
	% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

(Γράφημα 14)

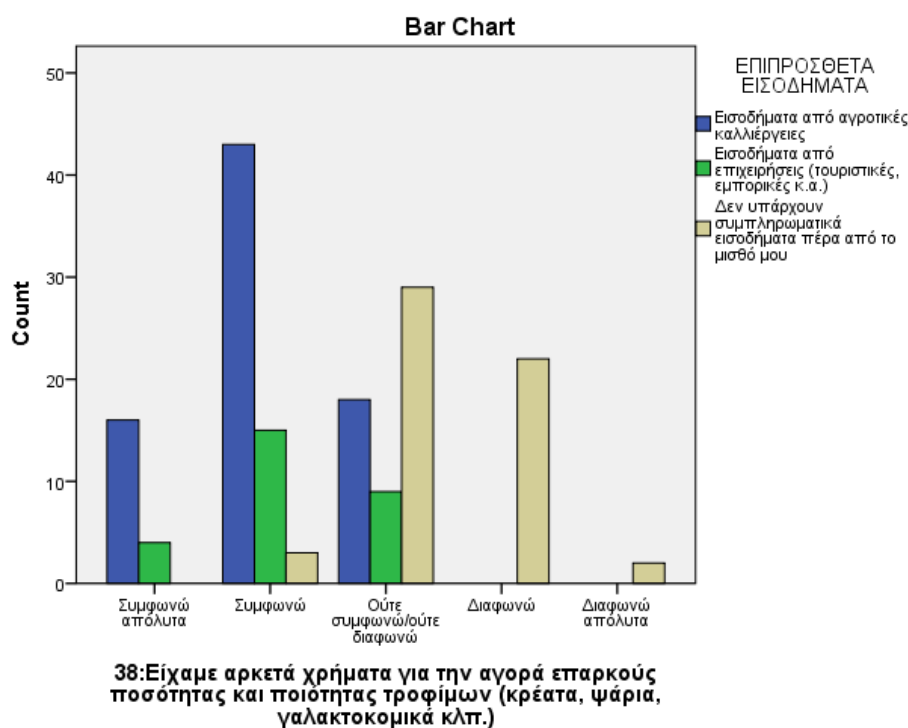

(Πίνακας 15)

		ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ				
		Εισοδήμα α από αγροτικές καλλιέργει ες	Εισοδήματα από επιχειρήσεις (τουριστικές, εμπορικές κ.α.)	Δεν υπάρχουν συμπληρωματικά εισοδήματα πέρα από το μισθό μου	Total	
38:Είχαμε αρκετά χρήματα για την αγορά επαρκούς ποσότητας και ποιότητας τροφίμων (κρέατα, ψάρια, γαλακτοκομικά κλπ.)	Συμφωνώ απόλυτα	Count	16	4	0	20
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	20,8%	14,3%	0,0%	12,4%
	Συμφωνώ	Count	43	15	3	61
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	55,8%	53,6%	5,4%	37,9%
	Ούτε συμφωνώ/ ούτε διαφωνώ	Count	18	9	29	56
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	23,4%	32,1%	51,8%	34,8%
	Διαφωνώ	Count	0	0	22	22
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	0,0%	0,0%	39,3%	13,7%
	Διαφωνώ απόλυτα	Count	0	0	2	2
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	0,0%	0,0%	3,6%	1,2%
	Total	Count	77	28	56	161
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

(Γράφημα 15)

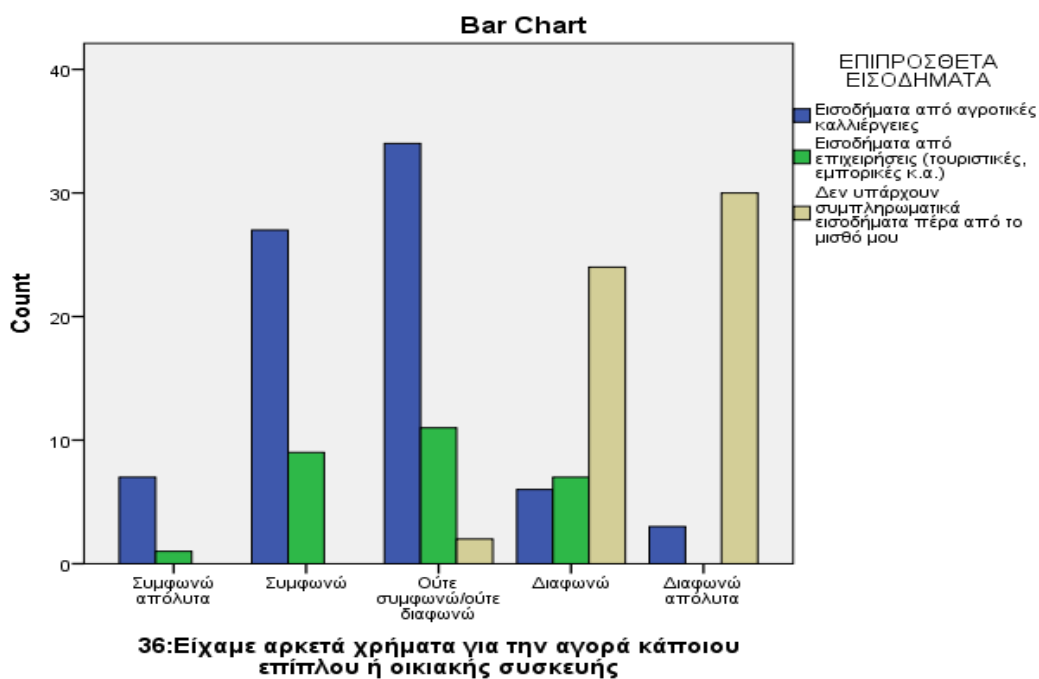
Ακόμη, οι εκπαιδευτικοί που είχαν επιπρόσθετα εισοδήματα ούτε συμφώνησαν- ούτε διαφώνησαν στο ότι είχαν αρκετά χρήματα για να αγοράσουν κάποιο έπιπλο ή οικιακή συσκευή, σε αντίθεση με τους εκπαιδευτικούς που δεν είχαν επιπλέον οικονομικές απολαβές και δεν είχαν αρκετά χρήματα για την αγορά κάποιου καινούργιου επίπλου ή οικιακής συσκευής (Πίνακας 16) και (Γράφημα 16).

(Πίνακας 16)

		ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ			Total	
		Εισοδήματα από αγροτικές καλλιέργειες	Εισοδήματα από επιχειρήσεις (τουριστικές, εμπορικές κ.α.)	Δεν υπάρχουν συμπληρωματικά εισοδήματα πέρα από το μισθό μου		
36:Είχαμε	Συμφωνώ	Count	7	1	0	8

αρκετά χρήματα για την αγορά κάποιου επίπλου ή οικιακής συσκευής	απόλυτα	% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	9,1%	3,6%	0,0%	5,0%
	Συμφωνώ	Count	27	9	0	36
Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ	Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ	% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	35,1%	32,1%	0,0%	22,4%
	Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ	Count	34	11	2	47
Διαφωνώ	Διαφωνώ	% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	44,2%	39,3%	3,6%	29,2%
	Διαφωνώ	Count	6	7	24	37
Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ απόλυτα	% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	7,8%	25,0%	42,9%	23,0%
	Διαφωνώ απόλυτα	Count	3	0	30	33
Total	Total	Count	77	28	56	161
	Total	% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

(Γράφημα 16)

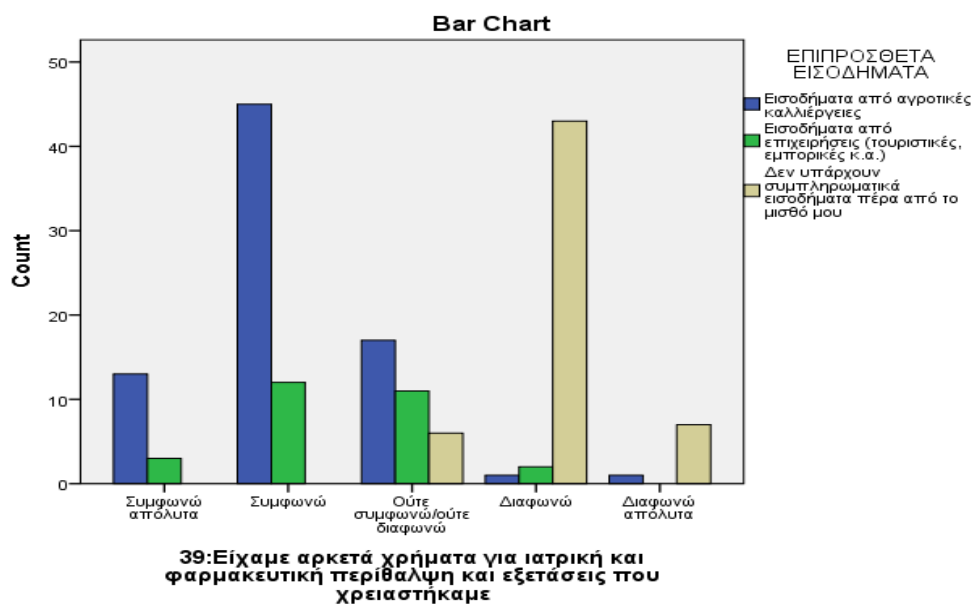

Οι εκπαιδευτικοί που δεν είχαν επιπρόσθετα εισοδήματα δεν είχαν αρκετά χρήματα για ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και εξετάσεις, σε αντίθεση με τους εκπαιδευτικούς που είχαν επιπλέον πόρους και αρκετά χρήματα για την κάλυψη της ιατρικής και φαρμακευτικής περίθαλψης καθώς και των εξετάσεων, όταν χρειάστηκαν (Πίνακας 17) και (Γράφημα 17).

(Πίνακας 17)

		ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ				Total
			Εισοδήματα από αγροτικές καλλιέργειες	Εισοδήματα από επιχειρήσεις (τουριστικές, εμπορικές κ.α.)	Δεν υπάρχουν συμπληρωματικά εισοδήματα πέρα από το μισθό μου	
39:Είχαμε αρκετά χρήματα για ιατρική και φαρμακευτική περίθαλψη και εξετάσεις που χρειαστήκαμε	Συμφωνώ απόλυτα	Count	13	3	0	16
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	16,9%	10,7%	0,0%	9,9%
	Συμφωνώ	Count	45	12	0	57
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	58,4%	42,9%	0,0%	35,4%
Ούτε συμφωνώ/ο ύτε διαφωνώ	Ούτε συμφωνώ/ο ύτε διαφωνώ	Count	17	11	6	34
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	22,1%	39,3%	10,7%	21,1%
Διαφωνώ	Διαφωνώ	Count	1	2	43	46
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	1,3%	7,1%	76,8%	28,6%
Διαφωνώ απόλυτα	Διαφωνώ απόλυτα	Count	1	0	7	8
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	1,3%	0,0%	12,5%	5,0%
Total		Count	77	28	56	161
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

(Γράφημα 17)

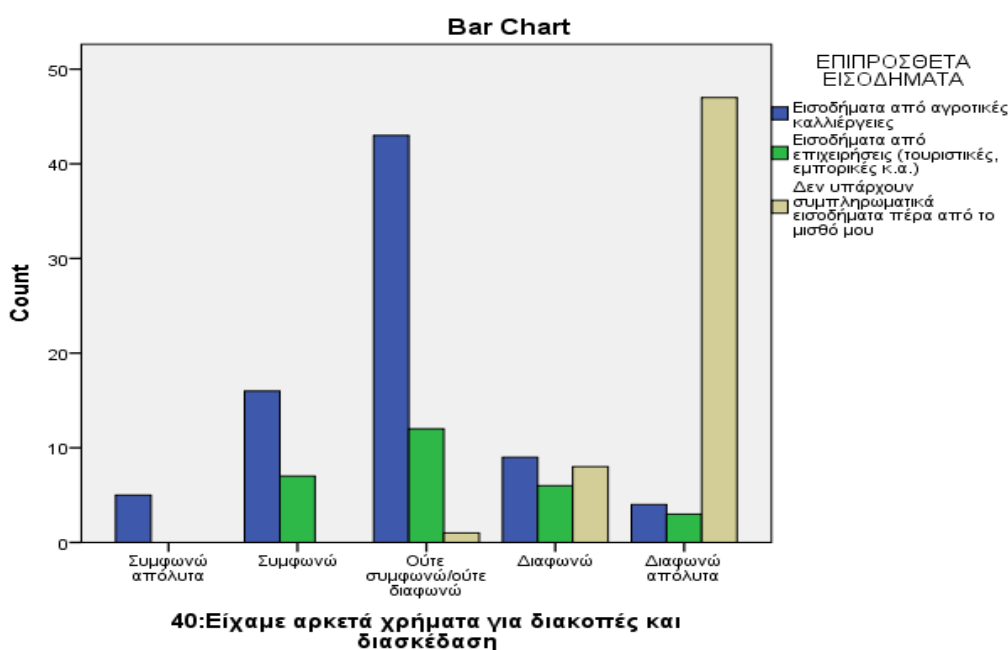
Το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών που είχαν επιπρόσθετα εισοδήματα ούτε συμφώνησαν- ούτε διαφώνησαν ότι είχαν αρκετά χρήματα για διακοπές και διασκέδαση, ενώ οι εκπαιδευτικοί που δεν είχαν επιπλέον εισοδήματα δήλωσαν ότι δεν είχαν χρήματα για διακοπές και διασκέδαση (Πίνακας 18) και (Γράφημα 18).

(Πίνακας 18)

		ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ				Total
		Εισοδήματα από αγροτικές καλλιέργειες	Εισοδήματα από επιχειρήσεις (τουριστικές, εμπορικές κ.α.)	Δεν υπάρχουν συμπληρωματικά εισοδήματα πέρα από το μισθό μου		
40:Είχαμε αρκετά χρήματα για διακοπές και διασκέδαση	Συμφωνώ απόλυτα	Count	5	0	0	5
		% within	6,5%	0,0%	0,0%	3,1%
	Συμφωνώ	Count	16	7	0	23

	% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	20,8%	25,0%	0,0%	14,3%
Ούτε συμφωνώ/ο ύτε διαφωνώ	Count	43	12	1	56
	% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	55,8%	42,9%	1,8%	34,8%
Διαφωνώ	Count	9	6	8	23
	% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	11,7%	21,4%	14,3%	14,3%
Διαφωνώ απόλυτα	Count	4	3	47	54
	% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	5,2%	10,7%	83,9%	33,5%
Total	Count	77	28	56	161
	% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

(Γράφημα 18)

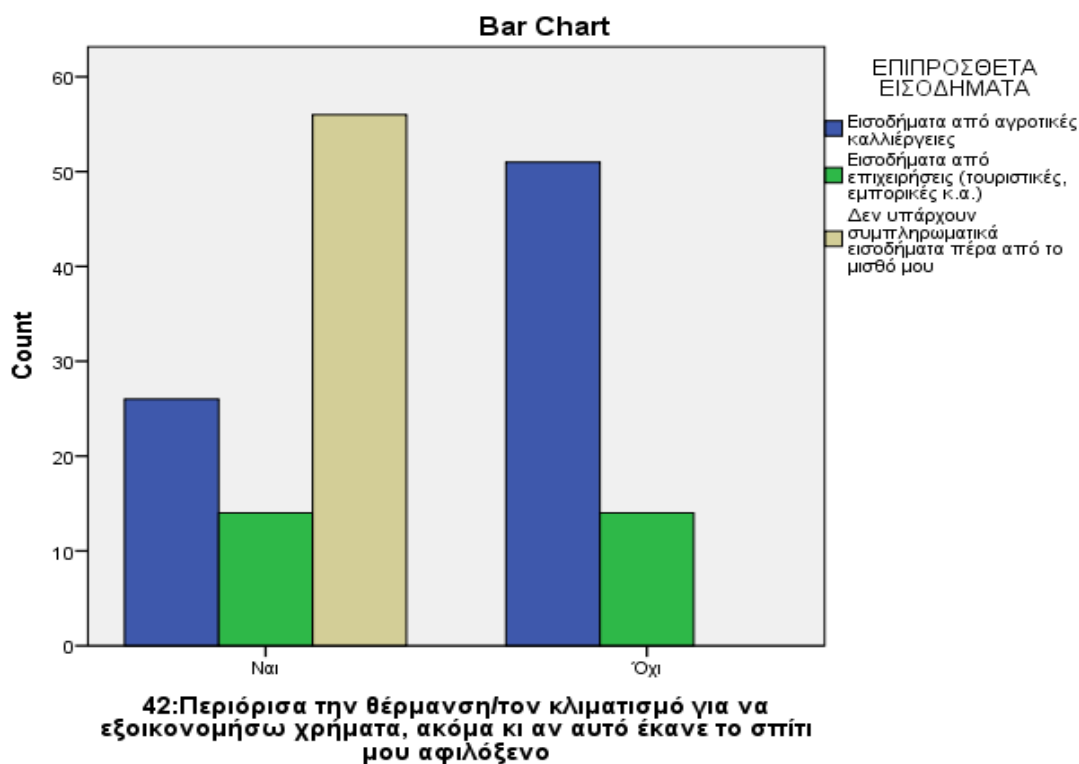
Επιπλέον, διαπιστώθηκε στατιστικά σημαντική σχέση ανάμεσα στην έλλειψη επιπρόσθετων εισοδημάτων και στην εξοικονόμηση χρημάτων με αποτέλεσμα τον περιορισμό της θέρμανσης ή του κλιματισμού. Δηλαδή οι εκπαιδευτικοί που δεν είχαν επιπρόσθετα εισοδήματα περιορίσαν τη θέρμανση ή τη

χρήση κλιματιστικού για να εξοικονομήσουν χρήματα, ακόμη και αν αυτό έκανε το σπίτι τους αφιλόξενο, σε αντίθεση με τους εκπαιδευτικούς που είχαν επιπλέον εισοδήματα και δεν προέβησαν σε αυτή την ενέργεια (Πίνακας 19) και (Γράφημα 19).

(Πίνακας 19)

		ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ				
		Εισοδήματα από αγροτικές καλλιέργειες	Εισοδήματα από επιχειρήσεις (τουριστικές, εμπορικές κ.α.)	Δεν υπάρχουν συμπληρωματικά εισοδήματα πέρα από το μισθό μου	Total	
42:Περιορίσα την θέρμανση/τον κλιματισμό για να εξοικονομήσω χρήματα, ακόμα κι αν αυτό έκανε το σπίτι μου αφιλόξενο	Ναι	Count	26	14	56	96
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	33,8%	50,0%	100,0%	59,6%
	Όχι	Count	51	14	0	65
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	66,2%	50,0%	0,0%	40,4%
Total		Count	77	28	56	161
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

(Γράφημα 19)

Οι εκπαιδευτικοί που δεν είχαν επιπρόσθετα εισοδήματα δεν κατάφεραν να εξοφλήσουν εγκαίρως όλους τους λογαριασμούς τους, σε αντίθεση με τους εκπαιδευτικούς που είχαν επιπλέον εισοδήματα και τα κατάφεραν (Πίνακας 20) και (Γράφημα 20).

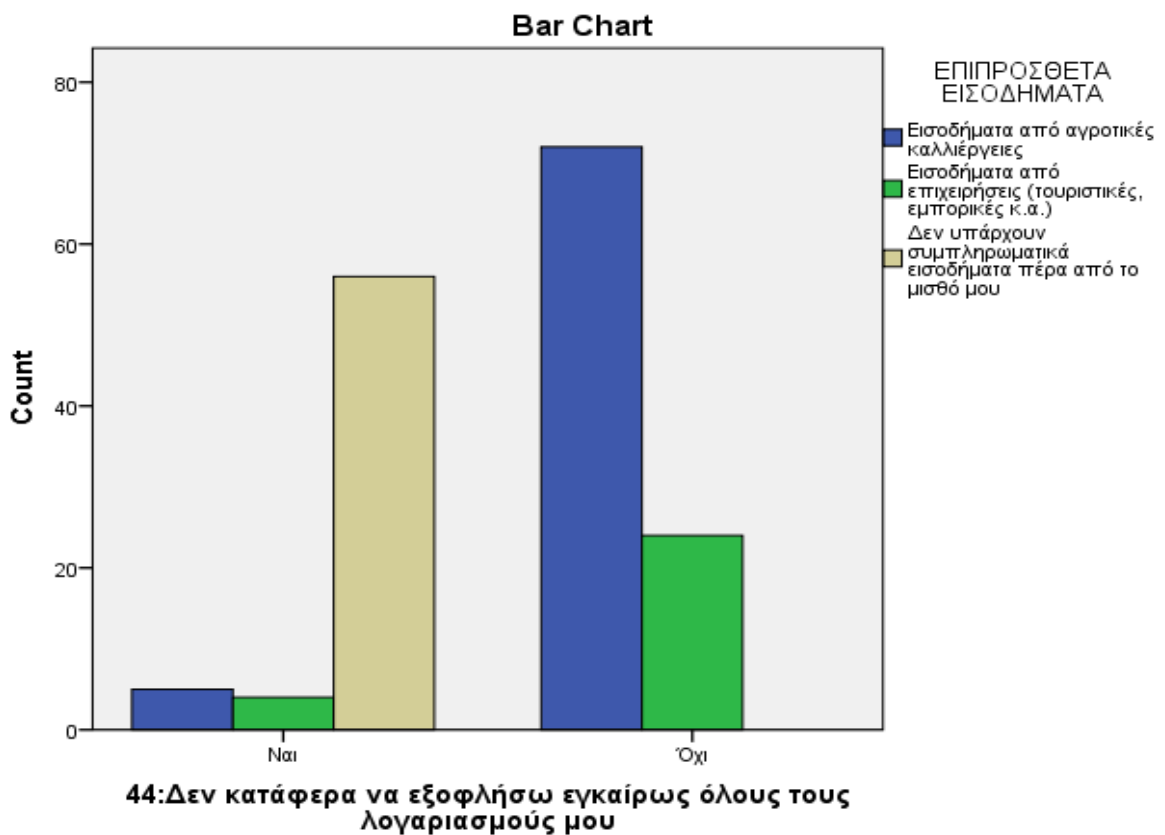
(Πίνακας 20)

		ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ				
		Εισοδήματα από αγροτικές καλλιέργειες	Εισοδήματα από επιχειρήσεις (τουριστικές, εμπορικές κ.α.)	Δεν υπάρχουν συμπληρωματικά εισοδήματα πέρα από το μισθό μου	Total	
44:Δεν	Ναι	Count	5	4	56	65

κατάφερα να εξοφλήσω εγκαιρώς όλους τους λογαριασμούς μου	% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	6,5%	14,3%	100,0%	40,4%
Total	Count	72	24	0	96
	% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	93,5%	85,7%	0,0%	59,6%
Total	Count	77	28	56	161
	% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

(Γράφημα 20)

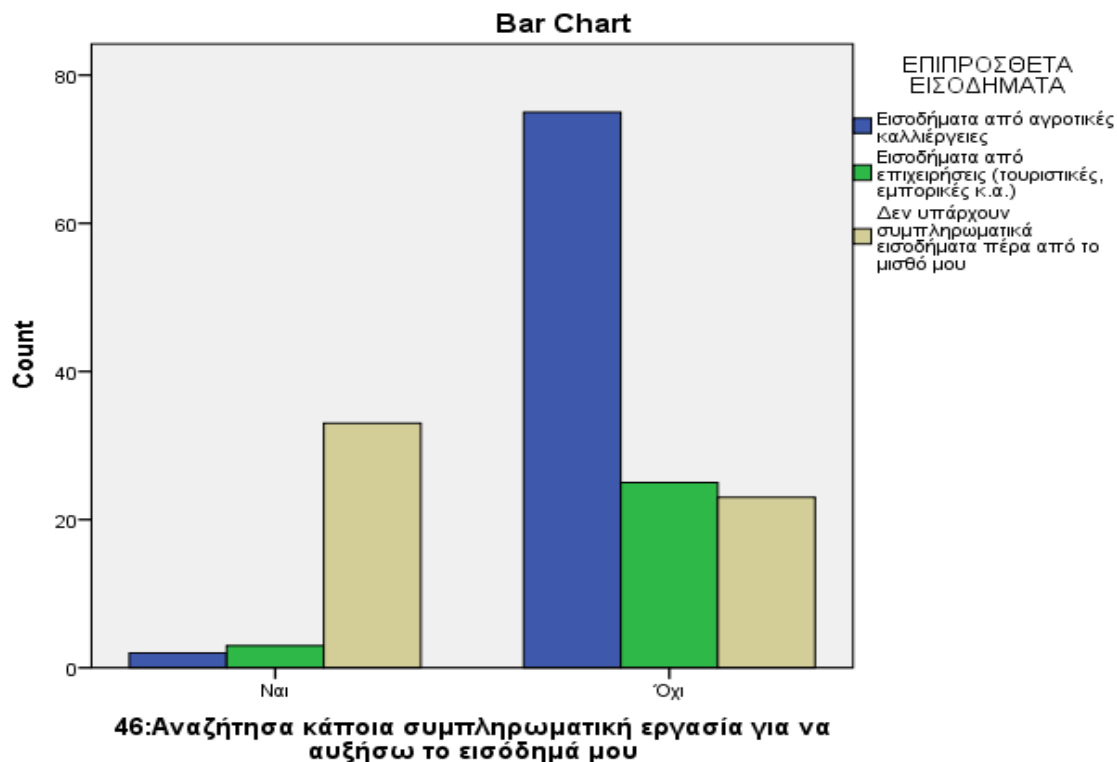

Τέλος, οι εκπαιδευτικοί που δεν είχαν επιπρόσθετα εισοδήματα αναζήτησαν κάποια συμπληρωματική εργασία για να αυξήσουν τα εισοδήματά τους, σε αντίθεση με τους εκπαιδευτικούς που είχαν επιπρόσθετα εισοδήματα και δεν έκαναν κάτι ανάλογο (Πίνακας 21) και (Γράφημα 21).

(Πίνακας 21)

		ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ				
		Εισοδήματα από αγροτικές καλλιέργειες	Εισοδήματα από επιχειρήσεις (τουριστικές, εμπορικές κ.α.)	Δεν υπάρχουν συμπληρωματικά εισοδήματα πέρα από το μισθό μου	Total	
46:Αναζήτησα κάποια συμπληρωματική εργασία για να αυξήσω το εισόδημά μου	Ναι	Count	2	3	33	38
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	2,6%	10,7%	58,9%	23,6%
	Όχι	Count	75	25	23	123
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	97,4%	89,3%	41,1%	76,4%
Total		Count	77	28	56	161
		% within ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

(Γράφημα 21)

Συνεπώς, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι εκπαιδευτικοί που δεν είχαν επιπρόσθετα του μισθού τους εισοδήματα, φαίνεται να βιώνουν υψηλότερα επίπεδα οικονομικής δυσκολίας σε σύγκριση με τους εκπαιδευτικούς που είχαν επιπλέον πόρους λόγω των αγροτικών καλλιεργειών ή των τουριστικών επιχειρήσεων.

8.8. Συσχέτιση φύλου με επαγγελματικό άγχος και οικονομική δυσκολία.

Για να ελέγξουμε εάν υπάρχει συσχέτιση μεταξύ του φύλου με το επαγγελματικό άγχος και την οικονομική δυσκολία των εκπαιδευτικών συγκρίναμε τους μέσους όρους των απαντήσεων που έδωσαν οι άνδρες σε σχέση με τις γυναίκες, εφαρμόζοντας το κριτήριο t (Independent samples t – test). Ο έλεγχος των μέσων όρων με το κριτήριο t για ανεξάρτητα δείγματα έδειξε ότι τόσο το επαγγελματικό άγχος όσο και η οικονομική δυσκολία συνδέονται σημαντικά με το φύλο των εκπαιδευτικών. Πιο συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε πως **οι γυναίκες εκπαιδευτικοί** (N= 117) **βιώνουν συνολικά υψηλότερα επίπεδα άγχους** με *M.O.* =3,01 έναντι των ανδρών συναδέλφων τους (N=44) με *M.O.* =2,75 και φαίνεται να **βιώνουν συνολικά μεγαλύτερη οικονομική δυσκολία** με *M.O.* =2,34 έναντι των ανδρών με *M.O.* =2,15.

(βλ. Πίνακα 22. Συσχέτιση φύλου με επαγγελματικό άγχος).

(βλ. Πίνακα 23 . Συσχέτιση φύλου με την οικονομική δυσκολία).

Πίνακας 22. Συσχέτιση φύλου με επαγγελματικό άγχος

ΦΥΛΟ	Επίπεδο Άγχους	
		Μέση Τιμή
	Άνδρας	2.75
	Γυναίκα	3,01

Πίνακας 23. Συσχέτιση φύλου με την οικονομική δυσκολία

ΦΥΛΟ	Επίπεδο οικονομικής δυσκολίας	
		Μέση Τιμή
	Άνδρας	2.15
	Γυναίκα	2,34

8.9. Συσχέτιση ηλικίας με το επαγγελματικό άγχος και την οικονομική δυσκολία.

Προκειμένου να ελεγχθεί εάν συσχετίζεται η ηλικία, με το επαγγελματικό άγχος των εκπαιδευτικών, εφαρμόστηκε ο έλεγχος ανεξαρτησίας *Chi -Square Tests* (χ^2). Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι νεότεροι σε ηλικία εκπαιδευτικοί βιώνουν εντονότερο επαγγελματικό άγχος και υψηλότερα επίπεδα οικονομικής δυσκολίας σε σύγκριση με τους μεγαλύτερους σε ηλικία παιδαγωγούς.

Πιο αναλυτικά :

Οι νεότεροι εκπαιδευτικοί ηλικίας 20-30 ετών δήλωσαν ότι αγχώνονται πάρα πολύ όταν δεν τους τοποθετούν έγκαιρα στις σχολικές μονάδες, σε αντίθεση με τους μεγαλύτερους σε ηλικία εκπαιδευτικούς, ηλικίας άνω των 41 ετών, που αγχώνονται ελάχιστα έως καθόλου για τον ανωτέρω λόγο, γιατί έχουν εξασφαλίσει τη μονιμότητα της θέσης τους από την αρχή της σχολικής χρονιάς (Πίνακας 24).

(Πίνακας 24)

		ΗΛΙΚΙΑ				Total	
		20-30	31-40	41-50	άνω των 51		
10:Μη έγκαιρη τοποθέτηση αποσπασμένων, αναπληρωτών, ωρομισθίων	καθόλου	Count	0	0	12	19	31
		% within ΗΛΙΚΙΑ	0,0%	0,0%	21,8%	28,8%	19,3%
	λίγο	Count	0	0	39	43	82
		% within ΗΛΙΚΙΑ	0,0%	0,0%	70,9%	65,2%	50,9%
	μέτρια	Count	0	0	4	2	6
		% within ΗΛΙΚΙΑ	0,0%	0,0%	7,3%	3,0%	3,7%
	πολύ	Count	3	22	0	1	26
		% within ΗΛΙΚΙΑ	25,0%	78,6%	0,0%	1,5%	16,1%
	πάρα πολύ	Count	9	6	0	1	16
		% within ΗΛΙΚΙΑ	75,0%	21,4%	0,0%	1,5%	9,9%
	Total	Count	12	28	55	66	161
		% within ΗΛΙΚΙΑ	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Η κατάργηση ή συγχώνευση σχολικών μονάδων και οργανικών θέσεων, επίσης, αγχώνει περισσότερο τις νεότερες ηλικίες των εκπαιδευτικών που δεν έχουν μόνιμη εργασία και προσδοκούν να αυξηθούν οι θέσεις αυτές για να προσλαμβάνονται και να δουλεύουν στα σχολεία κάθε χρονιά (Πίνακας 25).

(Πίνακας 25)

		ΗΛΙΚΙΑ					Total
		20-30	31-40	41-50	άνω των 51		
20:Κατάργηση ή συγχώνευση σχολικών μονάδων και οργανικών θέσεων	καθόλου	Count	0	0	0	1	1
		% within ΗΛΙΚΙΑ	0,0%	0,0%	0,0%	1,5%	0,6%
	λίγο	Count	0	0	1	11	12
		% within ΗΛΙΚΙΑ	0,0%	0,0%	1,8%	16,7%	7,5%
	μέτρια	Count	0	10	29	49	88
		% within ΗΛΙΚΙΑ	0,0%	35,7%	52,7%	74,2%	54,7%
	πολύ	Count	3	18	25	4	50
		% within ΗΛΙΚΙΑ	25,0%	64,3%	45,5%	6,1%	31,1%
	πάρα πολύ	Count	9	0	0	1	10
		% within ΗΛΙΚΙΑ	75,0%	0,0%	0,0%	1,5%	6,2%
	Total	Count	12	28	55	66	161
		% within ΗΛΙΚΙΑ	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Η αύξηση του ωραρίου, παράλληλα, δεν αγχώνει τους νεότερους εκπαιδευτικούς αλλά τους μεγαλύτερους σε ηλικία, γιατί έχουν κατοχυρώσει τη μονιμότητα της θέσης τους και αγωνίζονται για τη μείωση του ωραρίου (Πίνακας 26).

(Πίνακας 26)

		ΗΛΙΚΙΑ					Total
		20-30	31-40	41-50	άνω των 51		
21:Αύξηση ωραρίου	λίγο	Count	11	8	0	0	19
		% within ΗΛΙΚΙΑ	91,7%	28,6%	0,0%	0,0%	11,8%
	μέτρια	Count	1	19	15	16	51
		% within ΗΛΙΚΙΑ	8,3%	67,9%	27,3%	24,2%	31,7%
	πολύ	Count	0	1	40	46	87
		% within ΗΛΙΚΙΑ	0,0%	3,6%	72,7%	69,7%	54,0%
	πάρα πολύ	Count	0	0	0	4	4
		% within ΗΛΙΚΙΑ	0,0%	0,0%	0,0%	6,1%	2,5%
	Total	Count	12	28	55	66	161
		% within ΗΛΙΚΙΑ	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Σε αντίθεση με τους μεγαλύτερους εκπαιδευτικούς που ενοχλούνται πάρα πολύ στην ιδέα ότι θα συμπληρώσουν ωράριο και σε άλλα σχολεία, οι νεότεροι εκπαιδευτικοί δεν αγχώνονται αρκετά με την τυχόν συμπλήρωση ωραρίου σε περισσότερα από ένα σχολεία, λόγω του ότι βασικός τους στόχος είναι η εξασφάλιση έστω και πρόσκαιρης θέσης εργασιακής εκπαιδευτικής απασχόλησης σε σχολείο. (Πίνακας 27)

(Πίνακας 27)

			ΗΛΙΚΙΑ				Total
			20-30	31-40	41-50	άνω των 51	
22: Συμπλήρωση ωραρίου σε άλλα σχολεία	καθόλου	Count	5	0	3	12	20
		% within ΗΛΙΚΙΑ	41,7%	0,0%	5,5%	18,2%	12,4%
	λίγο	Count	4	5	2	13	24
		% within ΗΛΙΚΙΑ	33,3%	17,9%	3,6%	19,7%	14,9%
	μέτρια	Count	3	15	10	5	33
		% within ΗΛΙΚΙΑ	25,0%	53,6%	18,2%	7,6%	20,5%
	πολύ	Count	0	8	31	14	53
		% within ΗΛΙΚΙΑ	0,0%	28,6%	56,4%	21,2%	32,9%
	πάρα πολύ	Count	0	0	9	22	31
		% within ΗΛΙΚΙΑ	0,0%	0,0%	16,4%	33,3%	19,3%
Total	Count		12	28	55	66	161
	% within ΗΛΙΚΙΑ		100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Η εργασιακή ανασφάλεια, επιπλέον, αγχώνει σε μεγαλύτερο βαθμό τους νεότερους εκπαιδευτικούς που δεν έχουν μόνιμη θέση εργασίας και φοβούνται μήπως δεν προσληφθούν λόγω της κατάργησης ή της συγχώνευσης σχολικών μονάδων σε αντίθεση με τους ηλικιακά μεγαλύτερους συναδέλφους τους (Πίνακας 28).

(Πίνακας 28)

			ΗΛΙΚΙΑ				
			20-30	31-40	41-50	άνω των 51	Total
27:Εργασιακή ανασφάλεια	μέτρια	Count	1	7	28	31	67
		% within ΗΛΙΚΙΑ	8,3%	25,0%	50,9%	47,0%	41,6%
	πολύ	Count	2	12	25	33	72
		% within ΗΛΙΚΙΑ	16,7%	42,9%	45,5%	50,0%	44,7%
	πάρα πολύ	Count	9	9	2	2	22
		% within ΗΛΙΚΙΑ	75,0%	32,1%	3,6%	3,0%	13,7%
Total	Count	12	28	55	66	161	
	% within ΗΛΙΚΙΑ	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

Οι νεότεροι εκπαιδευτικοί σε μεγαλύτερο ποσοστό αναζήτησαν κάποια συμπληρωματική εργασία για να αυξήσουν τα εισοδήματά τους σε αντίθεση με τους μεγαλύτερους σε ηλικία εκπαιδευτικούς που δεν το έκαναν, ίσως γιατί μισθολογικά αμείβονται καλύτερα (Πίνακας 29).

(Πίνακας 29)

			ΗΛΙΚΙΑ				
			20-30	31-40	41-50	άνω των 51	Total
46:Αναζήτησα κάποια συμπληρωματική εργασία για να αυξήσω το εισόδημά μου	Ναι	Count	9	12	10	7	38
		% within ΗΛΙΚΙΑ	75,0%	42,9%	18,2%	10,6%	23,6%
	Όχι	Count	3	16	45	59	123
		% within ΗΛΙΚΙΑ	25,0%	57,1%	81,8%	89,4%	76,4%
Total	Count	12	28	55	66	161	
	% within ΗΛΙΚΙΑ	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

Οι παραπάνω αναλύσεις έδειξαν ότι **οι νεότεροι σε ηλικία δάσκαλοι και νηπιαγωγοί βιώνουν εντονότερο επαγγελματικό άγχος και υψηλότερα επίπεδα οικονομικής δυσκολίας** σε σύγκριση με τους μεγαλύτερους σε ηλικία συναδέλφους τους, που αισθάνονται λιγότερο άγχος και έχουν χαμηλότερα επίπεδα οικονομικής δυσκολίας.

(βλ. Πίνακες 30-31: Επιπέδου άγχους εκπαιδευτικών ανά ηλικία και Επιπέδου οικονομικής δυσκολίας εκπαιδευτικών ανά ηλικία).

Πίνακας 30- Επιπέδου άγχους εκπαιδευτικών (ανά ηλικία)

		Επίπεδο Άγχους
		Μέση Τιμή
ΗΛΙΚΙΑ	20-30	3,18
	31-40	3,13
	41-50	2,89
	άνω των 51	2,87

Πίνακας 31- Επιπέδου οικονομικής δυσκολίας εκπαιδευτικών (ανά ηλικία)

		Επίπεδο οικονομικής δυσκολίας
		Μέση Τιμή
ΗΛΙΚΙΑ	20-30	2,70
	31-40	2,46
	41-50	2,24
	άνω των 51	2,18

8.10. Σύνδεση του επαγγελματικού άγχους των εκπαιδευτικών με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά (οικογενειακή κατάσταση, χρόνια υπηρεσίας στην εκπαίδευση, μορφωτικό υπόβαθρο, σύμβαση εργασίας).

Εφαρμόσαμε το παραμετρικό στατιστικό κριτήριο *Oneway* ANOVA για να συγκρίνουμε το μέσο όρο του συνολικού επιπέδου του επαγγελματικού άγχους των

εκπαιδευτικών, που εδώ εκλαμβάνεται ως εξαρτημένη μεταβλητή σε σχέση με τις ανεξάρτητες μεταβλητές α) της οικογενειακής κατάστασης, β) των χρόνων υπηρεσίας στην εκπαίδευση, γ) του μορφωτικού επιπέδου και δ) του είδους σύμβασης εργασίας των εκπαιδευτικών.

α) Από τις αναλύσεις διαπιστώθηκε πως **οι άγαμοι εκπαιδευτικοί βιώνουν συνολικά υψηλότερα επίπεδα άγχους** ($M.O. = 3,08$) έναντι των έγγαμων συναδέλφων τους ($M.O. = 2,92$) και η διαφορά αυτή είναι στατιστικά σημαντική με τιμές $p < 0,05$.

Πίνακας 32- Επίπεδο άγχους εκπαιδευτικών σε σχέση με οικογενειακή κατάσταση

		Επίπεδο Άγχους Μέση Τιμή
ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Άγαμοι	3,08
	Έγγαμοι	2,92
	Άλλο	3,02

β) Ταυτόχρονα, **όσο λιγότερα χρόνια προϋπηρεσίας έχουν στην εκπαίδευση οι εκπαιδευτικοί τόσο περισσότερο εργασιακό άγχος εμφανίζουν** ($M.O. = 3,28$) σε αντίθεση με τους εκπαιδευτικούς που έχουν περισσότερα χρόνια στην εκπαίδευση και εμφανίζουν χαμηλότερα επίπεδα εργασιακού άγχους ($M.O. = 2,84$).

Πίνακας 33- Επίπεδο άγχους εκπαιδευτικών σε σχέση με τα χρόνια προϋπηρεσίας

		Επίπεδο Άγχους Μέση Τιμή
ΧΡΟΝΙΑ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	0-10	3,28
	11-20	2,93
	21-30	2,86
	άνω των 31	2,84

γ) Αντιθέτως δεν αποδεικνύεται στατιστικά σημαντική σχέση ανάμεσα στο επαγγελματικό άγχος των εκπαιδευτικών και το μορφωτικό τους υπόβαθρο, όπως αποδεικνύει η τιμή του δείκτη $p > 0,05$).

δ) Τέλος, διαπιστώθηκε πως **οι αναπληρωτές εκπαιδευτικοί βιώνουν συνολικά υψηλότερα επίπεδα άγχους** ($M.O. = 3,27$) έναντι των μονίμων συναδέλφων τους ($M.O. = 2,87$).

Πίνακας 34- Επίπεδο άγχους εκπαιδευτικών σε σχέση με τη σύμβαση εργασίας

		Επίπεδο Άγχους Μέση Τιμή
ΣΥΜΒΑΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	Μόνιμος	2,87
	Αναπληρωτής	3,27

8.11. Σύνδεση της οικονομικής δυσκολίας που βιώνουν οι εκπαιδευτικοί με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά (οικογενειακή κατάσταση, χρόνια υπηρεσίας στην εκπαίδευση, σύμβαση εργασίας).

Με την εφαρμογή του παραμετρικού στατιστικού κριτηρίου *Oneway ANOVA* διαπιστώθηκε ότι:

α) **οι άγαμοι εκπαιδευτικοί βιώνουν συνολικά υψηλότερα επίπεδα οικονομικής δυσκολίας** ($M.O. = 2,54$) έναντι των έγγαμων συναδέλφων τους ($M.O. = 2,26$).

Πίνακας 35- Επίπεδο οικονομικής δυσκολίας σε σχέση με οικογενειακή κατάσταση

		Επίπεδο οικονομικής δυσκολίας Μέση Τιμή
ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ	Άγαμοι	2,54
	Έγγαμοι	2,26
	Άλλο	2,28

β) Όσο αυξάνονται τα χρόνια υπηρεσίας στην εκπαίδευση, τόσο μειώνονται τα επίπεδα της οικονομικής δυσκολίας που βιώνουν οι εκπαιδευτικοί.

Πίνακας 36- Επιπέδου οικονομικής δυσκολίας σε σχέση με τα χρόνια υπηρεσίας

		Επίπεδο οικονομικής δυσκολίας
		Μέση Τιμή
ΧΡΟΝΙΑ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ	0-10	2,77
ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	11-20	2,24
	21-30	2,23
	άνω των 31	2,15

γ) Τέλος, φαίνεται πως **οι αναπληρωτές εκπαιδευτικοί βιώνουν υψηλότερα επίπεδα οικονομικής δυσκολίας** σε σύγκριση με τους μόνιμους συναδέλφους τους.

Πίνακας 37- Επιπέδου οικονομικής δυσκολίας σε σχέση με τη σύμβαση εργασίας

		Επίπεδο οικονομικής δυσκολίας
		Μέση Τιμή
ΣΥΜΒΑΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ	Μόνιμος	2,21
	Αναπληρωτής	2,74

Δ΄ ΜΕΡΟΣ: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

9.1. Συμπεράσματα για το επίπεδο του επαγγελματικού άγχους των εκπαιδευτικών

Αποτελεί αδιαμφισβήτητο γεγονός πως η έρευνα που πραγματοποιήσαμε κατέστησε σαφές πως το συγκεκριμένο δείγμα εκπαιδευτικών της Α/θμιας εκπαίδευσης του νομού Αργολίδας παρουσιάζει **μέτρια επίπεδα επαγγελματικού άγχους**. Αυτό συμβαίνει, παρά τις γενικά επικρατούσες συνθήκες, που αντικειμενικά επηρεάζουν την κοινωνική, οικονομική και επαγγελματική κατάσταση όλων των Ελλήνων πολιτών και που θα περίμενε κανείς να επηρέαζε ευρύτερα και με δυσμενέστερες επιπτώσεις τους εκπαιδευτικούς.

Τα ευρήματα της έρευνάς μας συγκλίνουν στο συμπέρασμα πως οι εκπαιδευτικοί Α/θμιας εκπαίδευσης του νομού Αργολίδας βιώνουν σχετικά επίπεδα

επαγγελματικού άγχους, πόρισμα που συνάδει με τα αποτελέσματα άλλων ερευνών, όπως είναι των Λεοντάρη, Κυρίδη & Γιαλαμά, 2000· Χαραλάμπους, 2012· Kalyva, 2013· Στάγια, 2014.

Χρειάζεται, επίσης, να επισημανθεί πως υπάρχουν και έρευνες, όπως είναι των Πατσάλη & Παπουτσάκη, 2010· Κάμτσιου & Λώλη, 2016, που σε αντίθεση με τα δικά μας συμπεράσματα, διέγνωσαν ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα επαγγελματικού άγχους στους εκπαιδευτικούς γενικά, έπειτα από την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης στη χώρα μας.

Σε μια προσπάθεια ερμηνείας των αποτελεσμάτων της έρευνάς μας, τα αίτια του μέτριου επαγγελματικού άγχους των εκπαιδευτικών πρέπει να αναζητηθούν στις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στη ζωή των κατοίκων της χώρας. Οι εκπαιδευτικοί, όπως και οι υπόλοιποι Έλληνες, δοκιμάζονται σκληρά και σε καθημερινή βάση από την οικονομική δυσπραγία της πατρίδας μας. Η ψυχική τους κατάσταση, όπως και η σωματική τους υγεία, δέχονται διαρκείς πιέσεις από τα δυσμενή οικονομικά δεδομένα.

Σε προσωπικό επίπεδο αυτό εμφανίζεται ως αποδόμηση της εσωτερικής τους ισορροπίας, με αποτέλεσμα την διαρκή ψυχική ένταση και ασυμμετρία, την απώλεια ελέγχου και ψυχραιμίας σε καίριες στιγμές, ιδιαίτερα στον επαγγελματικό τους χώρο, που και αυτόνομα συνιστούσε μέχρι πρόσφατα παράγοντα άγχους. Η αδυναμία ανταπόκρισής τους στις καθημερινές τους ανάγκες, στην αποπληρωμή τυχών συναφθέντων δανείων και στην εξασφάλιση ικανοποιητικής ποιότητας ζωής για την οικογένειά τους σε συνδυασμό με την απειθαρχία των μαθητών, ιδίως των μεγαλύτερων τάξεων του Δημοτικού, της αυστηρής ή και ιδιόρρυθμης διοίκησης της σχολικής μονάδας επιβαρύνουν την αίσθηση του άγχους που νιώθουν, χωρίς όμως και να την καθιστούν ακραία, λόγω των επιπρόσθετων εισοδημάτων που οι εκπαιδευτικοί του νομού Αργολίδας σε μεγάλο βαθμό λαμβάνουν. Επιπλέον, σύμφωνα και με παλαιότερη έρευνα της Kalyva, (2013) τα πλεονεκτήματα που έχει το επάγγελμα του εκπαιδευτικού στη χώρα μας, όπως είναι η ολιγόωρη καθημερινή εργασία 4-5 ωρών, οι μεγάλης διάρκειας διακοπές, όπως αυτές των Χριστουγέννων, του Πάσχα, του καλοκαιριού, καθώς και η μείωση των διδακτικών ωρών των εκπαιδευτικών με την πάροδο των ετών, περιορίζουν και απαλύνουν σε μεγάλο βαθμό οποιαδήποτε δυσάρεστη κατάσταση ή πίεση απορρέει από το εργασιακό ή κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον.

9.2. Συμπεράσματα για τις βασικές πηγές επαγγελματικού άγχους των εκπαιδευτικών

Όπως προέκυψε από την έρευνά μας, οι κυριότερες πηγές του επαγγελματικού άγχους των εκπαιδευτικών Α/μιας εκπαίδευσης εντοπίζονται σε οικονομικά δεδομένα, όπως ο ανεπαρκής μισθός, η οικονομική υποβάθμιση του επαγγέλματος του εκπαιδευτικού, η εργασιακή ανασφάλεια, οι φόβοι για την ασφάλεια των μαθητών στο σχολικό χώρο και οι διαρκείς αλλαγές στην εκπαιδευτική πολιτική. Λιγότερο σημαίνουσες πηγές άγχους είναι προβλήματα σχετικά με τις σχολικές υποδομές, την εκπαιδευτική λειτουργία καθαυτή – καθυστερήσεις αποστολής βιβλίων, ορισμός, διεκπεραίωση διδακτέας ύλης – την ελλιπή συνεργασία με τους γονείς των μαθητών, τη διαμονή σε έτερη από το χώρο εργασίας περιοχή και τα προσωπικά θέματα που ανακύπτουν ενίοτε στη ζωή των εκπαιδευτικών.

Τα τελευταία χρόνια η ισχυρότατη οικονομική κρίση που μαστίζει τη χώρα μας έχει επηρεάσει μεγάλη μάζα των πολιτών σε αρκετούς τομείς της καθημερινότητάς τους. Η ραγδαία οικονομική κρίση έπληξε και το χώρο της παιδείας, αφού ο εκπαιδευτικός παράλληλα με την εξουθένωση και την ένταση που βίωνε στην εργασία του, κλήθηκε να αντιμετωπίσει και άλλες δύσκολες καταστάσεις, απότοκες της οικονομικής κρίσης, όπως είναι οι περικοπές των μισθών και των επιδομάτων, η αύξηση της φορολογίας, οι μειωμένες παροχές υγείας και πρόνοιας, το αυξημένο κόστος διαβίωσης, η φτώχεια κ.α.. Ο κλάδος των εκπαιδευτικών έχει υποστεί τις μεγαλύτερες εισοδηματικές απώλειες από την έναρξη της κρίσης (Καλύνα, 2013· Στάγια, 2014). Η μείωση των αποδοχών αλλά και η υποβάθμιση του βιοτικού επιπέδου των εκπαιδευτικών δημιουργεί δυσάρεστα αισθήματα ανασφάλειας, άγχους, νευρικότητας ή και επαγγελματικής δυσaréσκειας με αρνητικές επιπτώσεις στην σχέση εκπαιδευτικού-μαθητή και την ποιότητα του εκπαιδευτικού έργου.

Μελετώντας άλλες έρευνες σχετικές με το άγχος, υπάρχει διαφοροποίηση στις κύριες πηγές του επαγγελματικού άγχους. Για τους Λεονταρή, Κυρίδη, & Γιαλαμά, (2000) οι παράγοντες που διαμορφώνουν το επαγγελματικό άγχος των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης είναι: οι συνθήκες εργασίας, το είδος της γραφειοκρατικής δομής του σχολικού οργανισμού, το ωράριο και η αξιολόγηση. Για τους Stampfer & Johlke (2003) κύρια πηγή άγχους είναι ο αυξημένος όγκος εργασίας. Για τη Μούζουρα (2005), είναι η έλλειψη ενδιαφέροντος και κινήτρων από την πλευρά των μαθητών, η μη έγκαιρη αποστολή βιβλίων, η μη συμμετοχή στη λήψη

αποφάσεων για θέματα που αφορούν τους ίδιους τους εκπαιδευτικούς και ο μεγάλος αριθμός μαθητών σε κάθε τμήμα. Για τους Antonίου et al. (2006), βασική πηγή άγχους αποτελεί η συμπεριφορά των μαθητών εντός και εκτός σχολικής τάξης. Επίσης, για την Kalyva, (2013) κύριοι παράγοντες που προκαλούν επαγγελματικό άγχος στους εκπαιδευτικούς είναι: τα προβλήματα πειθαρχίας των μαθητών, ο μεγάλος αριθμός μαθητών μέσα στην τάξη, ο μεγάλος φόρτος εργασίας, η ασφάλεια των μαθητών και οι εφημερίες.

Συγκρίνοντας τα αποτελέσματα της δικής μας έρευνας με τα αποτελέσματα των παραπάνω ερευνών συμπεραίνουμε πως οι βασικές πηγές άγχους δεν προέρχονται μόνον από παράγοντες σχολικού/εργασιακού περιβάλλοντος, όπως είναι θέματα μάθησης ή συμπεριφοράς των μαθητών, προβλήματα υποδομής κτιρίων, προβλήματα έλλειψης συνεργασίας και στήριξης από συναδέλφους, αλλά η εστία του άγχους των εκπαιδευτικών εντοπίζεται στα οικονομικά δεδομένα λόγω της οικονομικής υποβάθμισης του επαγγέλματος του εκπαιδευτικού και της εργασιακής ανασφάλειας.

Η αλλαγή των στρεσογόνων παραγόντων για τους εκπαιδευτικούς συγκριτικά με το παρελθόν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο περαιτέρω ερευνών. Τα πορίσματα αυτών των ερευνών, αν αξιοποιηθούν με ορθολογικό τρόπο, θα διευκολύνουν την αντιμετώπιση και τον περιορισμό των προβλημάτων άγχους και απουσίας ψυχοσωματικής σταθερότητας και υγείας των υπηρετούντων στην εκπαίδευση γενικά, αλλά και θα συμβάλλουν στη βελτίωση της παρεχόμενης δημόσιας παιδείας.

9.3. Συμπεράσματα για το επίπεδο αίσθησης της οικονομικής δυσκολίας των εκπαιδευτικών

Η αξιολόγηση των πορισμάτων της έρευνάς μας αναφορικά με το επίπεδο της αίσθησης οικονομικής δυσκολίας που βιώνουν οι εκπαιδευτικοί του δείγματος καταδεικνύει πως αυτό είναι μέτριο προς χαμηλό ($M.O.=2,39$), γεγονός που μοιάζει να έρχεται σε αντίθεση με τα επικρατούντα οικονομικά δεδομένα της χώρας μας και τη διαρκή δυσφορία που εκδηλώνουν γι' αυτά οι Έλληνες πολίτες.

Μια ερμηνευτική προσέγγιση του συμπεράσματος αυτού θα μπορούσε να αναζητηθεί στις ιδιαιτερότητες του δείγματος της έρευνας. Οι εκπαιδευτικοί Α/θμιας εκπαίδευσης του νομού Αργολίδας σε μεγάλο ποσοστό διαθέτουν επιπρόσθετα του

βασικού μισθού τους εισοδήματα που προέρχονται από την ενασχόλησή τους με γεωργικές ή και τουριστικές δραστηριότητες σε δευτερεύουσα αλλά μόνιμη βάση. Ο μακρόχρονος αγροτικός οικονομικός προσανατολισμός της Αργολίδας και η ταυτόχρονη λειτουργία της ως πόλου έλξης τουριστών συμπληρώνει επαρκώς, όπως προκύπτει, το συρρικνωμένο λόγω της κρίσης εισόδημα των εκπαιδευτικών, καθώς ικανός είναι ο αριθμός των εκπαιδευτικών που δραστηριοποιούνται παράλληλα σε αυτούς τους τομείς.

Η οικονομική δυσπραγία βιώνεται λιγότερο από τους έγγαμους εκπαιδευτικούς σε σχέση με τους άγαμους, λόγω του μικρού εισοδήματος που οι τελευταίοι λαμβάνουν και που υπολογίζεται από τους ίδιους, όπως και είναι, σχετικά μικρό, έτσι ώστε να ανταποκριθούν στις οικονομικές τους υποχρεώσεις.

Ο πληθυσμός της έρευνας δυσκολεύεται να αγοράσει κάποιο επίπλο, κάποια οικιακή συσκευή ή να πάει διακοπές, αφού ο μέσος όρος τιμών είναι υψηλός στις ερωτήσεις που αφορούν τις δαπάνες για την κάλυψη μη βασικών αναγκών, όπως είναι οι διακοπές και η διασκέδαση ($M.O.=3,61$) ή η αγορά κάποιου επίπλου ή οικιακής συσκευής. Θεωρούνται δαπάνες πολυτελείας και δεν αποτελούν προτεραιότητα για κάθε εργαζόμενο εκπαιδευτικό, επειδή δεν λογίζονται ως καθημερινές ανάγκες επιβίωσης και συνήθως ικανοποιούνται από το περίσσειμα των εισοδημάτων, το οποίο φαίνεται να είναι λιγοστό ή μηδενικό.

Από την άλλη πλευρά, τα άτομα της έρευνας δαπανούν τα χρήματά τους για βασικές καθημερινές ανάγκες, όπως για την αγορά επαρκούς ποσότητας και ποιότητας τροφίμων (κρέατα, ψάρια, γαλακτοκομικά κ.α.) χωρίς να αναγκάζονται να αλλάξουν διατροφικές ή καταναλωτικές συνήθειες ή για την εξασφάλιση στέγης που αποτελούν προτεραιότητα για κάθε εργαζόμενο.

Τέλος, οι εκπαιδευτικοί αντιμετωπίζουν μέτρια επίπεδα οικονομικής δυσκολίας για δαπάνες που αφορούν την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, για την αγορά των απαραίτητων ειδών ρουχισμού και για τη συντήρηση του αυτοκινήτου. Με την τεράστια οικονομική κρίση που επικρατεί στη χώρα μας τα τελευταία δέκα χρόνια θα περιμέναμε οι εκπαιδευτικοί να βιώνουν υψηλότερα επίπεδα οικονομικής δυσκολίας, αλλά πιθανότατα οι επιπρόσθετες πηγές εισοδημάτων από αγροτικές καλλιέργειες ή τουριστικές/εμπορικές επιχειρήσεις να δημιουργούν τα συγκεκριμένα αποτελέσματα.

9.4. Συζήτηση για τη σχέση των επιπρόσθετων εισοδημάτων με το άγχος των εκπαιδευτικών

Κατέστη σαφές μέσα από την έρευνά μας πως η συναισθηματική ένταση των εκπαιδευτικών βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τα εισοδήματά τους. Αναμενόμενο πόρισμα υπήρξε το μετρίου επιπέδου άγχος που βιώνουν όσοι διαθέτουν επιπρόσθετους οικονομικούς πόρους σε σχέση μ' αυτούς που περιορίζονται μόνο στις μηνιαίες απολαβές απ' την εργασία τους και οι οποίοι αισθάνονται πολύ ή πάρα πολύ μεγάλη πίεση λόγω των οικονομικών προβλημάτων που τους δημιουργεί ο πενιχρός ή και ανεπαρκής μισθός τους. Ιδιαίτερα, οι δραστικές περικοπές των τελευταίων ετών σε επιδόματα και βασικό μισθό επιδρά αρνητικά στην ψυχική τους κατάσταση, αποτελώντας καίριο στρεσογόνο παράγοντα. Επιπλέον, τα καθημερινά έξοδα μετακίνησης προς και από το χώρο της δουλειάς για όσους δε διαθέτουν επιπρόσθετους οικονομικούς πόρους αυξάνουν το άγχος τους και τους δημιουργούν περαιτέρω προβλήματα, πρακτικά και ψυχολογικά. Συγχρόνως, η εργασιακή ανασφάλεια εμφανίζεται ως λιγότερο σημαντικός παράγοντας άγχους για τους εκπαιδευτικούς που διαθέτουν επιπλέον του μισθού τους πόρους, κάτι που δεν ισχύει για τους περιοριζόμενους μόνο στο μισθό τους συναδέλφους τους. Η αγωνία για την απώλεια της εργασίας τους σε μια δύσκολη από κάθε άποψη εποχή επιτείνει την ψυχική ένταση που οι τελευταίοι νιώθουν, επιδρώντας αρνητικά και στην ποιότητα της δουλειάς τους.

9.5. Συζήτηση για τη σχέση των επιπρόσθετων εισοδημάτων με την οικονομική κατάσταση

Όπως ήταν αναμενόμενο, η έρευνα κατέδειξε άμεση σχέση μεταξύ των επιπρόσθετων εισοδημάτων και του επιπέδου οικονομικής δυσκολίας που βιώνουν οι εκπαιδευτικοί της Α/μιας εκπαίδευσης. Όσοι διαθέτουν επιπλέον πόρους αντιμετωπίζουν λιγότερα προβλήματα διαβίωσης γενικά σε αντίθεση με τους συναδέλφους τους που δεν έχουν άλλα εισοδήματα. Για τους πρώτους τα προβλήματα στέγασης ή διατροφής είναι ανύπαρκτα, ενώ οι συναδέλφοί τους που περιορίζονται μόνο στη λήψη του μισθού τους ενίοτε βιώνουν σχετικές δυσχέρειες. Οι τελευταίοι μένουν σχεδόν άφραγκοι στο τέλος κάθε μήνα και δε διαθέτουν αρκετά χρήματα για την αγορά βασικών ειδών ρουχισμού και αναγκαίων τροφίμων, πράγμα που θέτει σε κίνδυνο την προσωπική τους αξιοπρέπεια αλλά και την υγεία των ίδιων και της

οικογένειας που τυχόν έχουν. Σαφή αδυναμία παρουσιάζουν επίσης, στην αγορά κάποιου καινούριου επίπλου ή συσκευής, ενώ οι εκπαιδευτικοί που έχουν επιπρόσθετους πόρους δεν απαντούν με βεβαιότητα στο αν μπορούν να διαθέσουν το απαιτούμενο οικονομικό ποσό για μια τέτοια δαπάνη. Ανάλογα αμφίσημη είναι η απάντηση τους και στο αν μπορούν να προβούν στη δαπάνη χρημάτων για διακοπές ή διασκέδαση, ενώ την ίδια στιγμή οι συνάδελφοί τους που εισπράττουν μόνο το μισθό τους σε μηνιαία βάση δεν είναι, όπως δήλωσαν, σε θέση να κάνουν ένα τέτοιο έξοδο. Οι επιπτώσεις της οικονομικής τους δυσκολίας επεκτείνονται και στον τομέα της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης, όπου δεν μπορούν να διαθέσουν τα χρήματα που χρειάζονται για φάρμακα και εξετάσεις. Ανάλογη λιτότητα εμφανίζεται και στις δαπάνες τους για τη θέρμανση, οι οποίες είναι περιορισμένες, καθώς αδυνατούν να εξοικονομήσουν χρήματα γι' αυτό το σκοπό, κάτι που δεν προβληματίζει ιδιαίτερα όσους εκπαιδευτικούς έχουν επιπλέον εισοδήματα. Οι τελευταίοι δεν αφήνουν ανεξόφλητους λογαριασμούς, ενώ όσοι δεν έχουν άλλους οικονομικούς πόρους δεν μπορούν να πληρώσουν εγκαίρως τις διάφορες οφειλές τους. Αναπόφευκτη, συνεπώς, υπήρξε η αναζήτηση απ' αυτούς κάποιας συμπληρωματικής εργασίας για να ενισχύσουν την οικονομική τους δυνατότητα, ενώ οι διαθέτοντες περαιτέρω οικονομικές απολαβές εκπαιδευτικοί δεν προέβησαν σε τέτοια ενέργεια. Είναι αναμφισβήτητη, συνακόλουθα, η διαπίστωση πως τα επίπεδα οικονομικής δυσκολίας είναι υψηλότερα για τους εκπαιδευτικούς που δεν αντλούν πόρους απ' άλλες, πέραν του μισθού τους, πηγές, πράγμα που επιδρά δυσάρεστα και ποικιλότροπα σε πολλές εκφάνσεις της ζωής τους.

9.6. Συζήτηση για τη συσχέτιση του φύλου με το επαγγελματικό άγχος και την οικονομική δυσκολία

Ανάλογα και με τις περισσότερες έρευνες που έχουν διεξαχθεί, και η δική μας κατέληξε στη διαπίστωση πως τόσο το επαγγελματικό άγχος όσο και η οικονομική δυσκολία εμφανίζεται περισσότερο στην περίπτωση των γυναικών και όχι των ανδρών συναδέλφων τους. Το παραπάνω εύρημα, βρίσκεται σε συμφωνία με συναφείς μελέτες, όπως αυτή των Λεοντάρη, Κυρίδη & Γιαλαμά, 2000· Antoniou et al., 2006· Στάγια, 2014. Το γεγονός αυτό αποδίδεται σωστά, κατά τη γνώμη μας, στην ιδιαιτερότητα που προσδιορίζει το γυναικείο φύλο. Οι γυναίκες, εξερχόμενες στον

εργασιακό στίβο, επιβαρύνθηκαν με την απαίτηση ικανοποίησης και των αναγκών στο χώρο της δουλειάς χωρίς, παράλληλα, να πάψουν να υφίστανται και οι υπόλοιπες υποχρεώσεις τους στον οικογενειακό στίβο. Έτσι, η επιθυμία ισομερούς ανταπόκρισης και επιτυχίας σ' όλους τους τομείς που δραστηριοποιούνται επιδρά αρνητικά στην ψυχική τους ισορροπία και δημιουργεί ιδιαίτερη πίεση σ' αυτές.

Θα μπορούσε, όμως, να ληφθεί υπόψη και το γεγονός πως οι γυναίκες είναι περισσότερο πρόθυμες να συμμετάσχουν σε σχετικές έρευνες και να συμπληρώσουν ερωτηματολόγια, σε αντίθεση με τους άνδρες που συνήθως αδιαφορούν ή και αρνούνται να κάνουν κάτι ανάλογο, με αποτέλεσμα να επηρεάζονται οι μετρήσεις και να διαμορφώνονται αποτελέσματα (Curtin, Presser & Singer, 2000). Χωρίς αυτό να εκληφθεί ως παράγοντας που μπορεί να αλλοιώσει το ερευνητικό αποτέλεσμα, οι γυναίκες νιώθουν, λόγω και της ευαισθησίας που προσδιορίζει το φύλο τους μεγαλύτερο επαγγελματικό άγχος απ' ότι οι άνδρες. Το ίδιο ισχύει και στον τομέα της οικονομικής δυσκολίας, όπου οι γυναίκες βιώνουν μεγαλύτερη δυσχέρεια, καθώς είναι συνήθως οι οικονομικές διαχειρίστριες στην οικογένειά τους κι έτσι η ανάγκη να ανταποκριθούν στα έξοδα που καθημερινά ανακύπτουν τους δημιουργεί αυτή την αίσθηση.

9.7. Συζήτηση για τη συσχέτιση της ηλικίας με το επαγγελματικό άγχος και την οικονομική δυσκολία

Το επαγγελματικό άγχος, όπως προέκυψε απ' την έρευνά μας βιώνεται σε μεγαλύτερο βαθμό απ' τους νεότερους σε ηλικία εκπαιδευτικούς σε αντίθεση με τους μεγαλύτερους συναδέλφους τους. Η ψυχική αυτή ανισορροπία οφείλεται κυρίως στη μη έγκαιρη τοποθέτησή τους σε σχολική μονάδα εξαιτίας της απουσίας μονιμότητάς τους αλλά και στη συρρίκνωση των εργασιακών θέσεων λόγω της συγχώνευσης ή της κατάργησης σχολικών μονάδων, αλλά και της αύξησης του αριθμού των μαθητών ανά τάξη. Σε αντίθεση με τους νεότερους, οι μεγαλύτεροι σε ηλικία εκπαιδευτικοί νιώθουν άγχος όταν το σχολικό τους ωράριο διευρύνεται, καθώς οι ψυχικές αντοχές τους αλλά και η σωματική τους ισχύς σταδιακά περιορίζεται κι έτσι δεν μπορούν να ανταποκριθούν στα εργασιακά τους καθήκοντα με τρόπο αποτελεσματικό. Ανάλογο άγχος βιώνουν και όταν υποχρεώνονται να συμπληρώσουν το ωράριό τους σε άλλα σχολεία (το γεγονός αυτό αφορά κυρίως εκπαιδευτικούς ειδικοτήτων, όπως καθηγητές αγγλικών, γαλλικών, μουσικής), ενώ οι νεότεροι αρκούνται στην εξασφάλιση εργασιακής απασχόλησης χωρίς να πιέζονται από την αναγκαστική μετακίνηση σε περισσότερες από μια σχολικές μονάδες για να εργαστούν. Ο

ανεπαρκής, όμως, μισθός μοιραία οδηγεί, όπως προέκυψε και από την έρευνά μας, τους τελευταίους σε αναζήτηση συμπληρωματικής εργασίας για να εξασφαλίσουν περαιτέρω πόρους, επαρκείς για την κάλυψη των αναγκών τους. Η οικονομική δυσχέρεια, συνεπώς, επιτείνει το άγχος τους οδηγώντας σε εύρεση επιπλέον εργασίας.

Είναι σαφές, επομένως, πως οι νέοι εκπαιδευτικοί βιώνουν εντονότερο άγχος απ' τους μεγαλύτερους συναδέλφους τους, κατάσταση που αποδίδεται στις χαμηλές αποδοχές τους. Σε αντίθεση με το δικό μας πόρισμα, προηγούμενες έρευνες των Antoniou et al., (2006) απέδιδαν το άγχος αυτό στο μακρύ χρονικό διάστημα που οι νέοι έμεναν εκτός εκπαιδευτικής διαδικασίας κι έτσι αναγκάζονταν να δαπανούν μεγαλύτερη ενέργεια για να ανταποκριθούν στο διδακτικό τους έργο. Η διαφορά της αιτίας μπορεί να αποδοθεί στη μεσολάβηση της οικονομικής κρίσης, που οδήγησε σε διαρκή ρευστότητα τη ζωή των Ελλήνων πολιτών και κυρίως των νέων, που είδαν τις επαγγελματικές προοπτικές να περιορίζονται γι' αυτούς σε συνδυασμό με τις μειωμένες αποδοχές από μία εργασιακή θέση. Η ανασφάλεια για το αύριο οδήγησε σε ψυχική εξάντληση τους νέους, πράγμα που εκφράζεται και απ' τα δεδομένα στο χώρο της Α/θμιας εκπαίδευσης.

9.8. Συζήτηση για τη σύνδεση του επαγγελματικού άγχους και της οικονομικής δυσκολίας των εκπαιδευτικών με τα δημογραφικά χαρακτηριστικά (οικογενειακή κατάσταση, χρόνια υπηρεσίας στην εκπαίδευση, μορφωτικό υπόβαθρο, σύμβαση εργασίας)

Μια ακόμη διαπίστωση που προέκυψε από την έρευνά μας, είναι το ότι οι άγαμοι εκπαιδευτικοί βιώνουν μεγαλύτερο άγχος και αντιμετωπίζουν ευρύτερες οικονομικές δυσκολίες απ' τους έγγαμους. Αυτό πιθανότατα οφείλεται στη λειτουργία του/της συζύγου αλλά και της οικογενειακής εστίας ως αντίβαρου στο άγχος των οικονομικών δυσχερειών και της ψυχικής πίεσης που ο εκπαιδευτικός αντιμετωπίζει. Ο διαμοιρασμός των οικονομικών βαρών αλλά και η διαλογική προσέγγιση των προβλημάτων που προκαλούν ένταση, οδηγεί σε περιορισμό του άγχους και σε θετικότερη προσέγγιση των δεδομένων της ζωής.

Ταυτόχρονα, οι εκπαιδευτικοί που έχουν περισσότερα χρόνια προϋπηρεσίας δε νιώθουν τόσο άγχος όσο οι συνάδελφοί τους που εργάζονται μικρό αριθμό ετών, λόγω της εργασιακής σταθερότητας και των καλύτερων απολαβών τους. Ανάλογα, οι αναπληρωτές εκπαιδευτικοί, λόγω της επισφαλούς εργασιακής τους απασχόλησης και

των χαμηλών απολαβών τους, αισθάνονται μεγαλύτερη ψυχολογική πίεση απ' τους μόνιμους συναδέλφους τους και έρχονται αντιμέτωποι με περισσότερες οικονομικές δυσκολίες.

Η έρευνα δεν κατέδειξε σχέση μεταξύ του εργασιακού άγχους και του μορφωτικού επιπέδου των εκπαιδευτικών λόγω του ότι το γνωστικό υπόβαθρο αυτών είναι κατά κανόνα ισοδύναμο (όλοι έχουν βασικό πτυχίο) και σε κάθε περίπτωση περιλαμβάνει πανεπιστημιακές σπουδές. Όμως, αναμφισβήτητα, το ευρύτερο μορφωτικό επίπεδο συντελεί στην άνοδο του εκπαιδευτικού στην επαγγελματική ιεραρχία και στα μισθολογικά κλιμάκια και στη συνακόλουθη είσπραξη ευρύτερων αποδοχών.

10. Περιορισμοί της παρούσας έρευνας – Προτάσεις για περαιτέρω διερεύνηση

Στην έρευνα που πραγματοποιήσαμε εξετάστηκαν τα επίπεδα του εκπαιδευτικού άγχους και της οικονομικής δυσκολίας των εκπαιδευτικών του νομού Αργολίδας σε σχέση με τα επιπρόσθετα εισοδήματα που αυτοί λαμβάνουν. Μολονότι κατεβλήθη προσπάθεια η έρευνα να ανταποκρίνεται στα σύγχρονα ερευνητικά πρότυπα για να εξαχθούν σαφή συμπεράσματα, υπήρξαν ορισμένες δυσκολίες που πρέπει να συνεκτιμηθούν κατά τη μελέτη των αποτελεσμάτων αυτών.

Η μη αντιπροσωπευτικότητα του παρόντος δείγματος, αφού το δείγμα αφορούσε μια συγκεκριμένη περιοχή τον νομό Αργολίδος, αποτελεί βασικό περιορισμό της έρευνάς μας. Περισσότερο ακριβή συμπεράσματα θα μπορούσαν να προκύψουν αν το δείγμα προερχόταν απ' όλη την ελληνική επικράτεια, όπου οι οικονομικές διακυμάνσεις ποικίλουν από περιοχή σε περιοχή.

Συγχρόνως, για οικονομικούς και χρονικούς λόγους τα ερωτηματολόγια διανεμήθηκαν σε σχολεία κοντά στον τόπο διαμονής της ερευνήτριας. Η τυχαία δειγματοληψία αποτελεί παράγοντα εξαγωγής επισφαλών συμπερασμάτων, αλλά αντικειμενικά ορθών για τους εκπαιδευτικούς Α/θμιας εκπαίδευσης του νομού Αργολίδας.

Ο χρονικός περιορισμός οδήγησε, επίσης, στη χρησιμοποίηση αυτούσιου του εργαλείου μέτρησης της οικονομικής δυσκολίας Barrera, Caples & Tein (2001) απ' την ερευνήτρια, χωρίς να προσαρμοστεί αυτό στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα.

Δέον θα ήταν μελλοντικά να σχεδιαστούν και να αναπροσαρμοστούν οι ερωτήσεις του εργαλείου με βάση τα ελληνικά δεδομένα. Σ' αυτές θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν έμμεσα οικονομικά στοιχεία των εκπαιδευτικών, όπως η εργασία του/της συζύγου, η κατοχή ακινήτων, αλλά και άμεσα οικονομικά χαρακτηριστικά, όπως το ύψος του φορολογητέου οικογενειακού εισοδήματος.

Ένας ακόμη περιορισμός συνίσταται στον τρόπο συμπλήρωσης του ερωτηματολογίου απ' τους συναδέλφους εκπαιδευτικούς. Δεν κατέστη δυνατό η ερευνήτρια να είναι παρούσα κατά τη συμπλήρωση των ερωτηματολογίων, προκειμένου να διασαφηνίσει τα τυχόν προβληματικά στοιχεία στη διατύπωση των ερωτήσεων αλλά και για να αποφευχθεί η επιπόλαιη συμπλήρωσή τους. Δεν αποκλείεται, συνεπώς, να έχουν δοθεί και ανειλικρινείς απαντήσεις, να μην αφιερώθηκε ο απαιτούμενος χρόνος για τη συμπλήρωσή τους αλλά και να μη δόθηκε η προσήκουσα σημασία σ' αυτά.

Συγκρίνοντας τα αποτελέσματα της δικής μας έρευνας με τα αποτελέσματα άλλων ερευνών συμπεράνουμε πως οι βασικές πηγές άγχους δεν προέρχονται μόνον από παράγοντες σχολικού/εργασιακού περιβάλλοντος, όπως είναι θέματα μάθησης ή συμπεριφοράς των μαθητών, προβλήματα υποδομής κτιρίων, προβλήματα έλλειψης συνεργασίας και στήριξης από συναδέλφους, αλλά η βασική εστία του άγχους των εκπαιδευτικών εντοπίζεται στις ανάγκες επιβίωσης λόγω των οικονομικών προβλημάτων. Η αλλαγή των στρεσογόνων παραγόντων για τους εκπαιδευτικούς συγκριτικά με το παρελθόν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο μελλοντικής έρευνας.

Κρίνεται, συνεπώς, απαραίτητη η περαιτέρω διερεύνηση του φαινομένου για την απόδειξη ή τη διάψευση των πορισμάτων της, αλλά και για την εμπάθυνση σε άλλους τομείς σχετικούς με τα οικονομικά στοιχεία των εκπαιδευτικών. Η έρευνα αυτή θα μπορούσε να διεξαχθεί απ' τη Δ.Ο.Ε. (Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδος), σε μεγαλύτερο δείγμα εκπαιδευτικών και να υποστηριχθεί οικονομικά απ' το Υπουργείο Παιδείας, ώστε τα δεδομένα να είναι ευρύτερα και η ανάλυσή τους ουσιαστικότερη και πιο έγκυρη. Μια τέτοια έρευνα θα μπορούσε να βοηθήσει αν όχι στην πρόληψη, τουλάχιστον στην άμβλυνση του εργασιακού άγχους, ώστε να βελτιωθεί η ποιότητα της ζωής των εκπαιδευτικών και του σημαντικού έργου που παρέχουν.

Επίλογος

Οι εκπαιδευτικοί Α/θμιας εκπαίδευσης του νομού Αργολίδας, βιώνουν μέτριο προς χαμηλό επαγγελματικό άγχος και οικονομική δυσκολία, όπως συνάγεται από την έρευνά μας. Η ψυχική πίεση αυτή εστιάζεται περισσότερο στις γυναίκες, στους άγαμους και στους νεότερους σε ηλικία συναδέλφους, αλλά προπάντων σ' όσους δεν έχουν επιπρόσθετα οικονομικά εισοδήματα για να αντιμετωπίσουν τις καθημερινές, ουσιώδεις ανάγκες.

Ωστόσο, σε σχέση με το παρελθόν οι πηγές του εργασιακού άγχους έχουν διαφοροποιηθεί, γεγονός που αποδίδεται κυρίως στην πρόσφατη οικονομική κρίση που έπληξε τη χώρα μας και επηρέασε όλους τους τομείς της ζωής των Ελλήνων πολιτών. Οι εκπαιδευτικοί ιδιαίτερα, που οι μισθολογικές τους απολαβές ήταν ήδη περιορισμένες, υπέστησαν βαρύτατο πλήγμα, πράγμα που προκύπτει σαφώς απ' την έρευνά μας.

Ως πρόταση άμβλυνσης της έντασης του προβλήματος θα καταθέταμε τον εξορθολογισμό των εργασιακών αμοιβών των εκπαιδευτικών απ' την πολιτεία, λαμβανομένου υπόψη του παιδαγωγικού αλλά και του ηθικοπλαστικού έργου που επιτελούν και του οποίου οι καρποί γίνονται ώριμοι και ορατοί στην πορεία της ζωής των ενήλικων πολιτών. Ανάλογη με την ποιότητα του διδακτικού και αξιακού έργου οφείλει, δηλαδή, να είναι και η αμοιβή των διδασκόντων.

Επιπλέον, χρειάζεται να υπάρξει υποστήριξη, κυρίως πρακτική – σε οικονομικό επίπεδο των εκπαιδευτικών που αντιμετωπίζουν έντονο εργασιακό άγχος και οικονομικές δυσκολίες απ' τη σχολική μονάδα που υπηρετούν ή και το σύνολο της εκπαιδευτικής κοινότητας της περιοχής τους.

Εν κατακλείδι, η αντιμετώπιση του εργασιακού άγχους και των οικονομικών δυσκολιών που βιώνουν οι εκπαιδευτικοί συνδέεται άμεσα με την επίλυση του γενικότερου οικονομικού προβλήματος της χώρας. Η προσφορά των εκπαιδευτικών στη σμίλευση των αυριανών ενεργών πολιτών είναι καίρια. Η ορθή αποτίμηση του σημαντικού έργου τους σε συνδυασμό με τις μηδαμινές απολαβές τους αποτελεί δικλείδα άμβλυνσης της κατάστασης και διαμόρφωσης μιας ποιοτικότερης δημόσιας παιδείας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αλεξόπουλος, Δ. (1990). Ο μεταβαλλόμενος ρόλος του καθηγητή της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στην Ελλάδα: Πηγές άγχους, άγχος από την εργασία και ικανοποίηση απ' αυτήν, *Νέα Παιδεία*, 56, 58-85.

Εμβλωτής, Α., Κατσή, Α. & Σιδερίδης, Γ. (2006). *Στατιστική μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*. Ιωάννινα.

Ηλιού, Μ. (1996). Συνθήκες εργασίας των εκπαιδευτικών: πίεση (stress) και επαγγελματική κόπωση, (Μια μελέτη του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας), *Σύγχρονη εκπαίδευση*, τόμος 89, 27-29.

Κάμτσιος, Σ., & Λώλης Θ. (2016). Βιώνουν οι Έλληνες εκπαιδευτικοί την επαγγελματική εξουθένωση; ο ρόλος των δημογραφικών χαρακτηριστικών και των καθημερινών στρεσογόνων ερεθισμάτων. *Επιστημονική Επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, 9, 40-87.

Κάντας, Α. (1996). Το σύνδρομο επαγγελματικής εξουθένωσης στους εκπαιδευτικούς και στους εργαζόμενους σε επαγγέλματα υγείας και πρόνοιας. *Ψυχολογία: Περιοδικό της Ελληνικής Ψυχολογικής Εταιρείας*, 3, 71-85.

Κατάκη, Χ. (2008). *Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας*. Αθήνα: Πεδίο.

Κατσιούλα, Π., & Χατζηπαναγιώτου, Π. (2014) Εκπαιδευτική αξιολόγηση και άγχος των εκπαιδευτικών: εμπειρική διερεύνηση στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση του Ν. Κιλκίς *9ο Πανελλήνιο Συνέδριο «Ελληνική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Έρευνα» Παιδαγωγική Σχολή Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας τ. Β'*, 127- 138.

Κυρίδης, Α. (1999), *Η Πειθαρχία στο Σχολείο. Θεωρία και έρευνα*. Αθήνα: Gutenberg.

Λεονταρή, Α., Κυρίδης, Α., & Γιαλαμάς, Β. (2000). Το επαγγελματικό άγχος των εκπαιδευτικών της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης. *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, 30, 139-161.

Μούζουρα, Ε. (2005). *Πηγές και αντιμετώπιση επαγγελματικού-συναισθηματικού φόρτου εκπαιδευτικών: σύνδεση ατομικών και κοινωνικών συνθηκών έντασης* (Διδακτορική Διατριβή, Α.Π.Θ.).

Μουσούρου, Λ. (2005). *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική*. Αθήνα: Gutenberg.

Ουζούνη, Χ., & Νακάκης, Κ., (2011) Η Αξιοπιστία και η Εγκυρότητα των Εργαλείων Μέτρησης σε Ποσοτικές Μελέτες. *Νοσηλευτική*, 50(2), 231–239.

Παπαδοπούλου, Ε. & Φραγκούλη, Α. (2010). Το εργασιακό άγχος των εκπαιδευτικών ειδικής αγωγής πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, οι παράγοντες που το προκαλούν και ο ρόλος των Σχολικών Συμβούλων Ειδικής Αγωγής, *ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ: «Ερευνα, Εκπαιδευτική Πολιτική & Πράξη στην Ειδική Αγωγή»*, 690-703.

Παπαδόπουλος, Ι., & Σταμόπουλος, Κ. (2011). Δημογραφικά χαρακτηριστικά εκπαιδευτικών και εργασιακό άγχος. *Παιδαγωγικός Λόγος*, 2, 65-97.

Πατσάλης, Χ., & Παπουτσάκη, Κ. (2010). Η επαγγελματική εξουθένωση εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. *Επιστημονικό Βήμα*, τεύχος 14, σ.250-261.

Στάγια, (2014) Το επαγγελματικό άγχος και η επαγγελματική εξουθένωση των εκπαιδευτικών στην εποχή της οικονομικής κρίσης. *Επιστημονική επετηρίδα Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, τ. 7, 56-82.

Χαραλάμπους, Ε. (2012). *Επαγγελματικές πηγές στρες και επαγγελματική εξουθένωση εκπαιδευτικών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στον Ν. Αττικής*. Διπλωματική Μελέτη. Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο: Αθήνα.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Antoniou, A.S., Polychroni, F. & Walters, B. (2000). Sources of stress and professional burnout of teachers of special educational needs in Greece. International Special Education Congress 2000, University of Manchester 24th -28th July, 2000.

Antoniou, A.-S. Polychroni, F. & Vlachakis, A.-N. (2006). Gender & age differences in occupational stress and professional burnout between primary and high-school teachers in Greece. *Journal of Managerial Psychology*, 21, 7, 682-690.

Attar, B. K., Guerra, N. G., & Tolan, P. H. (1994). Neighborhood disadvantage, stressful life events, and adjustment in urban elementary-school children. *Journal of Clinical Psychology*, 23, 391-400.

Barrera, M., Caples, H. & Tein J-Y. (2001). The psychological sense of economic hardship: measurement models, validity and cross-ethnic equivalence for urban

- families. *American journal of community psychology*, 29(3), 493-517.
- Beck, A. T., Rush, J. A., Shaw, B. F., & Emery, G. (1979). *Cognitive therapy for depression*. New York: Guilford Press.
- Beck, A.T.(1984). Cognitive approaches to stress. In R. Wodfolk & P. Lehrer (Eds.), *Principles and practice of stress management*. New York: Guilford Press.
- Borg, M. & Riding, R. (1991). Occupational stress and satisfaction in teaching. *British educational research journal*, 17(3), 263-281.
- Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2008). *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Conger, R. D., Ge, X., Elder, G. H., Lorenz, F. O., & Simons, R. L. (1994). Economic stress, coercive family process, and developmental problems of adolescents. *Child Development*, 65, 541-561.
- Curtin, R., Presser, S., & Singer, E. (2000). The effects of response rate changes on the index of consumer sentiment. *Public Opinion Quarterly* 64, 413–428.
- Creswell, W. J. (2016). *Η έρευνα στην Εκπαίδευση. Σχεδιασμός, Διεξαγωγή και Αξιολόγηση της Ποσοτικής και Ποιοτικής Έρευνας* (5^η Έκδοση). Αθήνα: Εκδοτικός Όμιλος Ίων.
- Elahi, Y. A. & Apova, M. (2012). A detail study on Length of Service and Role Stress of Banking Sector in LUCKNOW Region. *Research Journal of Management Sciences*, 1 (5), 15-18.
- Elliot, J. (1991), *Action research an educational Change*, Buckingham, open University Press.
- Felner, R. D., Brand, S., DuBois, D. L., Adan, A. M., Mulhall, P. F., & Evans, E. G. (1995). Socioeconomic disadvantage, proximal environmental experiences, and socioemotional and academic adjustment in early adolescence: Investigation of a mediated effects model. *Child Development*, 66, 774–792.
- Freudenberger, H. J. (1975). The staff burnout syndrome in alternative institutions. *Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 12, 72-83.
- Greenhalgh, L. and Rosenblatt, Z. (1984) “Job Insecurity: Toward Conceptual Clarity”, *Academy of Management Review*, 9 (3): 438 – 448.
- Jamal, M. (1999). Teacher stress in the primary school: an identification and description of stressors. *Educational Bulletin*, 37(1), 3-20.

Jin, P., Yeung, A.S., Tang, T. & Low R. (2008). Identifying teachers at risk in Hong KongQ Psychosomatic symptoms and sources of stress. *Journal of Psychosomatic Research* 65, 357-362.

Kalyva, E. (2013) Stress in Greek Primary Schoolteachers Working Under Conditions of Financial Crisis. *Europe's Journal of Psychology, Vol. 9* (1), 104–112.

Kantas, A. & Vassilaki, E. (1997). Burnout in Greek teachers: main findings and validity of Maslach Burnout Inventory. *Work and stress, 11*, 94-100.

Koustelios, A. & Kousteliou, I. (1998). Relations among measures of job satisfaction, role conflict, and role ambiguity for a sample of Greek teachers. *Psychological Reports, 82*, 131- 136.

Kyriacou, C. (1987). Teacher stress and burnout: an international review. *Educational Research, 29* (2), 146-152.

Kyriacou, C., & Sutcliffe, J. (1978). Teacher stress: Prevalence, sources, and symptoms. *British Journal of Educational Psychology, 48*, 159-167.

Kyriacou, C., & Sutcliffe, J. (1978). Teacher Stress: a review. *Educational Review, 29*(4), 299-306.

Lazarus, L. (2006). Occupational stress, negative affectivity and physical health in special and general education teachers in Greece. *British Journal of Special Education, 33* (4), 204-209.

Lazarus, R. S. (1966). *Psychological stress and the coping process*. New York: McGraw-Hill.

Maslach, C. & Jackson, S.E. (1981). The measurement of experienced burnout. *Journal of occupational behavior, 2*, 99-113.

Maslach, C., & Jackson, S. E. (1986). *Maslach Burnout Manual*. Palo Alto: Consulting Psychologists Press.

Robson, C. (2010). Η έρευνα του πραγματικού κόσμου. Ένα μέσον για κοινωνικούς επιστήμονες και επαγγελματίες ερευνητές (Β' Έκδοση). Αθήνα: Gutenberg.

Selye, H. (1956). *The Stress of Life (Rev. ed)*. New York: McGraw – Hill.

Selye, H. (1980). *Selye's guide to stress research: (Vol. 1)*. New York: Van Nostrand Reinhold.

Stamper, L.C. & Johlke C. M. (2003). The Impact of Perceived Organizational Support on the Relationship between Boundary Spanner Role Stress and Work Outcomes. *Journal of Management*, 29, 569.

Travers, C.J. & Cooper, C.L. (1993). Mental health, job satisfaction and occupational stress among UK teachers. *Work and stress*, 7, 203-219.

Travers, C. J. & Cooper, C. L. (1996): Teachers under pressure: Stress in the teaching profession. London: Routledge.

Worley, J.A., Vassar, M., Wheeler, D.L., & Barnes, L.L.B. (2008). *Factorstructure of scores from the Maslach Burnout Inventory: A review and meta-analysis of 45 exploratory factor- analytic studies*. Educational and psychological measurement, 68, 797-823.

Wu, Y. & Shih, K. (2010), The Effects of Gender Role on Perceived Job Stress *The Journal of Human Resource and Adult Learning*, 6(2), 74-79.

Πηγές Διαδικτύου

Βαβουράκη, Α., Ζουγανέλη, Α., Σοφού, Ε., Κούτρα, Χ. (2007). Ευρωπαϊκές θέσεις για την ποιότητα στην εκπαίδευση στο: <http://www.pischools.gr/download/publications/epitheorisi/teyxos13/033-042.pdf>

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, Ν. 1340/2002, άρθρο 38. Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, (2008). Έκθεση σχετικά με τη βελτίωση της ποιότητας της κατάρτισης των εκπαιδευτικών . Διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο: <http://www.europarl.europa.eu>

Ινστιτούτο Μικρών Επιχειρήσεων της Γενικής Συνομοσπονδίας Επαγγελματιών Βιοτεχνών Εμπόρων Ελλάδας (2017). Εισόδημα-δαπάνες νοικοκυριών. (<http://www.imegsevee.gr>)

Παπά, Β. (2006). Το στρες των εκπαιδευτικών και οι παράγοντες που συμβάλλουν στην επαγγελματική εξουθένωση, στο: <http://www.pischools.gr/download/publications/epitheorisi/teyxos11/f14.pdf>

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΕΡΓΑΛΕΙΟ

Συνοδευτική Επιστολή

Αγαπητοί/ές συνάδελφοι,

Στα πλαίσια της μεταπτυχιακής/διπλωματικής μου εργασίας, διεξάγεται έρευνα με θέμα: «Το επαγγελματικό άγχος των εκπαιδευτικών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης του νομού Αργολίδας κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης».

Το ερωτηματολόγιο που ακολουθεί είναι ανώνυμο και εμπιστευτικό. Σωστές και λανθασμένες απαντήσεις δεν υπάρχουν, γι' αυτό σας παρακαλώ να απαντήσετε με ειλικρίνεια όλα τα ερωτήματα. Οι απαντήσεις που δίνετε είναι απόρρητες και προορίζονται μόνο για ερευνητικό σκοπό.

Σας ευχαριστώ εκ των προτέρων για τη συνεργασία σας!

Για οποιαδήποτε απορία ή διευκρίνιση παραμένω στη διάθεσή σας στο

pagsotiriou@yahoo.gr

Με εκτίμηση

Σωτηρίου Παγώνα - Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ

Παρακαλώ, συμπληρώστε με √, την προτίμησή σας στις παρακάτω επιλογές:

ΦΥΛΟ:

- Άνδρας
- Γυναίκα

ΗΛΙΚΙΑ (έτη):

- 20-30
- 31-40
- 41-50
- άνω των 51

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ:

- Έγγαμος
- Άγαμος
- Άλλο

ΑΡΙΘΜΟΣ ΠΑΙΔΙΩΝ:

- Κανένα
- Ένα
- Δύο
- Περισσότερα από δύο

ΧΡΟΝΙΑ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ:

- 0-10
- 11-20
- 21-30
- άνω των 31

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ (ο υψηλότερος ακαδημαϊκός τίτλος που κατέχετε):

- Πτυχίο Παιδαγωγικής Ακαδημίας
- Πτυχίο ΑΕΙ
- Μεταπτυχιακό
- Διδακτορικό
- Μεταδιδακτορικό

ΕΙΔΙΚΟΤΗΤΑ:

- Νηπιαγωγός
- Δάσκαλος/α
- Εκπαιδευτικός ειδικότητας (Αγγλικών, Μουσικής, Φυσικής Αγωγής, κ.α.)

ΣΥΜΒΑΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ:

- Μόνιμος/η
- Αναπληρωτής/τρια
- Ωρομίσθιος/ια

ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ:

- Εργάζομαι στον τόπο κατοικίας μου
- Μετακινούμαι καθημερινά για να πάω στον τόπο της εργασίας μου

ΕΠΙΠΡΟΣΘΕΤΑ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΑ ΠΕΡΑ ΑΠΟ ΤΟ ΜΙΣΘΟ ΣΑΣ:

- Εισοδήματα από αγροτικές καλλιέργειες
- Εισοδήματα από επιχειρήσεις (τουριστικές, εμπορικές κ.α.)
- Δεν υπάρχουν συμπληρωματικά εισοδήματα πέρα από το μισθό μου

ΕΡΩΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΠΗΓΩΝ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΗΣ ΕΝΤΑΣΗΣ (ΑΓΧΟΣ) ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ

Για εσάς ως εκπαιδευτικός, πόσο μεγάλη πηγή συναισθηματικής έντασης (άγχος) αποτελούν οι παρακάτω παράγοντες;

Παρακαλώ είναι σημαντικό να απαντήσετε για όλες τις πηγές εργασιακού άγχους κυκλώνοντας τον αριθμό που αντιστοιχεί στην εκτίμησή σας, σύμφωνα με την ακόλουθη κλίμακα:

1= καθόλου, 2= λίγο, 3= μέτρια, 4= πολύ, 5= πάρα πολύ

I. Θέματα μάθησης και συμπεριφοράς των μαθητών						
1	Προβλήματα συμπεριφοράς μαθητών (ανυπακοή, αυθάδεια)	1	2	3	4	5
2	Τάξεις με μεγάλο αριθμό μαθητών	1	2	3	4	5
3	Ανομοιογένεια τάξης ως προς το μαθησιακό επίπεδο	1	2	3	4	5
4	Διδασκαλία παιδιών μεταναστών (Αλβανών -Σύριων – Ινδών κ.α.)	1	2	3	4	5
5	Έλλειψη ενδιαφέροντος και κινήτρων από τους μαθητές	1	2	3	4	5
6	Υπευθυνότητα για την ασφάλεια των μαθητών	1	2	3	4	5
II. Εργασιακό περιβάλλον						
7	Μεγάλος φόρτος εργασίας (πολλά αντικείμενα διδασκαλίας, προετοιμασία διδασκαλίας, διόρθωση)	1	2	3	4	5
8	Πίεση χρόνου για προετοιμασία των μαθημάτων και ολοκλήρωση των αναλυτικών προγραμμάτων	1	2	3	4	5
9	Έλλειψη ή ανεπάρκεια εποπτικών μέσων διδασκαλίας	1	2	3	4	5
10	Μη έγκαιρη τοποθέτηση αποσπασμένων, αναπληρωτών, ωρομισθίων	1	2	3	4	5
11	Μειωμένες ευκαιρίες επιμόρφωσης σε θέματα σχετικά με το γνωστικό αντικείμενο	1	2	3	4	5
12	Προβλήματα υποδομής (κτιρίων, θέρμανσης κ.α.)	1	2	3	4	5
13	Αλλαγές στην εκπαιδευτική πολιτική	1	2	3	4	5
14	Καθυστερήσεις αποστολής βιβλίων- διδακτέας ύλης	1	2	3	4	5
III. Έλλειψη στήριξης και κύρους του επαγγέλματος						
15	Μη συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων για θέματα που σας αφορούν	1	2	3	4	5
16	Χαμηλή κοινωνική αναγνώριση του επαγγέλματος του εκπαιδευτικού	1	2	3	4	5
17	Έλλειψη συνεργασίας με τους συναδέλφους ή με τη διεύθυνση του σχολείου	1	2	3	4	5

18	Έλλειψη συνεργασίας με τους γονείς των μαθητών	1	2	3	4	5
19	Έλλειψη υποστήριξης από ειδικούς στη διαχείριση ενδοσχολικών προβλημάτων (ψυχολόγους-κοινωνικούς λειτουργούς)	1	2	3	4	5
20	Κατάργηση ή συγχώνευση σχολικών μονάδων και οργανικών θέσεων	1	2	3	4	5
21	Αύξηση ωραρίου	1	2	3	4	5
22	Συμπλήρωση ωραρίου σε άλλα σχολεία	1	2	3	4	5
IV. Οικονομικά προβλήματα						
23	Ανεπαρκής μισθός	1	2	3	4	5
24	Οικονομική υποβάθμιση επαγγέλματος-δραστηκές περικοπές τα τελευταία χρόνια	1	2	3	4	5
25	Καθημερινή μετακίνηση στον τόπο εργασίας με προσωπικά σας έξοδα	1	2	3	4	5
26	Η διαμονή λόγω εργασίας σε περιοχή διαφορετική από το μόνιμο τόπο κατοικίας (πρόσθετη οικονομική επιβάρυνση)	1	2	3	4	5
27	Εργασιακή ανασφάλεια	1	2	3	4	5
V. Οικογενειακά προβλήματα						
28	Προβλήματα προσωπικά	1	2	3	4	5
29	Σύγκρουση ανάμεσα στην εργασία και στις οικογενειακές υποχρεώσεις	1	2	3	4	5
30	Άλλο.....	1	2	3	4	5

Απόψεις εκπαιδευτικών για το επίπεδο αίσθησης της οικονομικής δυσκολίας

Κυκλώστε τον αριθμό που αντιπροσωπεύει τις απόψεις σας

Οικονομική πίεση

31	Στους επόμενους τρεις μήνες, πόσο συχνά πιστεύετε ότι εσείς και η οικογένειά σας θα αντιμετωπίσει πρόβλημα στέγασης ή διατροφής;	Σχεδόν ποτέ (1)	Κάπου-κάπου (2)	Μερικές φορές (3)	Συχνά (4)	Σχεδόν πάντα (5)
32	Στους επόμενους τρεις μήνες, πόσο συχνά πιστεύετε ότι θα δυσκολευτείτε να καλύψετε βασικές ανάγκες της οικογένειάς σας;	Σχεδόν ποτέ (1)	Κάπου-κάπου (2)	Μερικές φορές (3)	Συχνά (4)	Σχεδόν πάντα (5)
33	Τους τελευταίους τρεις μήνες, στο τέλος κάθε μήνα:	περισεύουν πολλά χρήματα (1)	περισεύουν κάποια χρήματα (2)	περισεύουν ελάχιστα χρήματα (3)	μένω σχεδόν άφραγκος/η (4)	μένω τελείως άφραγκος/η (5)

Κάλυψη βασικών αναγκών τους τελευταίους τρεις μήνες

34	Είχαμε αρκετά χρήματα ώστε να κατοικούμε σε ένα σπίτι ανάλογο των αναγκών μας	Συμφωνώ απόλυτα (1)	Συμφωνώ (2)	Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ (3)	Διαφωνώ (4)	Διαφωνώ απόλυτα (5)
35	Είχαμε αρκετά χρήματα για την αγορά των απαραίτητων ειδών ρουχισμού	Συμφωνώ απόλυτα (1)	Συμφωνώ (2)	Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ (3)	Διαφωνώ (4)	Διαφωνώ απόλυτα (5)
36	Είχαμε αρκετά χρήματα για την αγορά κάποιου επίπλου ή οικιακής συσκευής	Συμφωνώ απόλυτα (1)	Συμφωνώ (2)	Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ (3)	Διαφωνώ (4)	Διαφωνώ απόλυτα (5)
37	Είχαμε αρκετά χρήματα για τη συντήρηση του αυτοκινήτου	Συμφωνώ απόλυτα (1)	Συμφωνώ (2)	Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ (3)	Διαφωνώ (4)	Διαφωνώ απόλυτα (5)
38	Είχαμε αρκετά χρήματα για την αγορά επαρκούς ποσότητας και ποιότητας τροφίμων (κρέατα, ψάρια, γαλακτοκομικά κλπ.)	Συμφωνώ απόλυτα (1)	Συμφωνώ (2)	Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ (3)	Διαφωνώ (4)	Διαφωνώ απόλυτα (5)

39	Είχαμε αρκετά χρήματα για ιατρική και φαρμακευτική περίθαλψη και εξετάσεις που χρειαστήκαμε	Συμφωνώ απόλυτα (1)	Συμφωνώ (2)	Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ (3)	Διαφωνώ (4)	Διαφωνώ απόλυτα (5)
40	Είχαμε αρκετά χρήματα για διακοπές και διασκέδαση	Συμφωνώ απόλυτα (1)	Συμφωνώ (2)	Ούτε συμφωνώ/ούτε διαφωνώ (3)	Διαφωνώ (4)	Διαφωνώ απόλυτα (5)

Οικονομικές αναπροσαρμογές – περικοπές λόγω οικονομικών προβλημάτων τους τελευταίους τρεις μήνες

41	Αναγκάστηκα να αλλάξω διατροφικές ή καταναλωτικές συνήθειες για να εξοικονομήσω χρήματα			Ναι (1)	Όχι (2)
42	Περιορίσα την θέρμανση/τον κλιματισμό για να εξοικονομήσω χρήματα, ακόμα κι αν αυτό έκανε το σπίτι μου αφιλόξενο			Ναι (1)	Όχι (2)
43	Δεν επισκέφθηκα γιατρό ή δεν έκανα κάποιες τακτικές εξετάσεις για να εξοικονομήσω χρήματα			Ναι (1)	Όχι (2)
44	Δεν κατάφερα να εξοφλήσω εγκαίρως όλους τους λογαριασμούς μου			Ναι (1)	Όχι (2)
45	Αναγκάστηκα να δανειστώ χρήματα από φίλους ή συγγενείς για να καλύψω τις ανάγκες μου			Ναι (1)	Όχι (2)
46	Αναζήτησα κάποια συμπληρωματική εργασία για να αυξήσω το εισόδημά μου			Ναι (1)	Όχι (2)
47	Αναζήτησα κάποιο προνοιακό επίδομα			Ναι (1)	Όχι (2)
48	Αναγκάστηκα να πουλήσω κάποιο/α περιουσιακό/ά στοιχείο/α ή αντικείμενο/α επειδή χρειαζόμουν ρευστό			Ναι (1)	Όχι (2)
49	Αναγκάστηκα να μετακομίσω για να εξοικονομήσω χρήματα			Ναι (1)	Όχι (2)

Σας ευχαριστώ πολύ!